

De Tinkoerier

Mededelingenblad Nederlandse TinVereniging

Jaargang 6, nummer 2, december 1998

- Tin in Nederlandse kerken
- Vlaams tin: enkele beschouwingen
- The fascination of Pewter

Nederlandse TinVereniging

Oprichting

27 maart 1993

Bestuur

J.F.H.H Beekhuizen	Voorzitter
J.E. Wustenhoff	Secretaris
H.J.J. Leenen	Penningmeester
L.J. Begheyn	Bestuurslid
B. Dubbe	Bestuurslid en erelid
H.B. van Wijk	Bestuurslid
A.A. Kooijman	Bestuurslid

Redactie

B. Dubbe	Hoofdredacteur
J.F.H.H Beekhuizen	Redacteur - lay-out
J.E. Wustenhoff	Redacteur

Adres secretariaat

Koppelland 11
1391 EV Abcoude

Adres redactie

E. Tesschenmacherstraat 56
7415 CV Deventer

Adres penningmeester	<i>per 01-01-1999</i>
Oosterpark 46	Leicester 6
1092 AN Amsterdam	3641 LH Mijdrecht

Stichting Nederlandse Tinbibliotheek

H.B. van Wijk	Voorzitter en bibliothecaris
J.E. Wustenhoff	Secretaris
A.A. Kooijman	Penningmeester

Bankrelatie

ABN-AMRO Bank N.V.	
Rekeningnummer	48.69.34.691
Postgironummer bank	2391
Girorekening	4382632

IISN: 1380-108

Copyright: 'Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het bestuur of de redactie van de NVT'.

Inhoudsopgave

Jubileumnummer 1e lustrum 1993 - 1998

1. Voorwoord van de voorzitter	4
2. Verslag van het jubileumweekend 5 - 8 november 1998	6
3. British contacts with the pewter's trade in the low countries	8
<i>B. Dubbe</i>	
4. The Fascination of Pewter	13
<i>R. F. Homer</i>	
5. Vlaams tin: enkele beschouwingen	15
<i>P. Wullus</i>	
6. Tin in Nederlandse kerken	20
<i>T. Graas</i>	
7. Een 14e eeuwse Pelgrimsampul of flesje	33
<i>J.E. Wustenhoff</i>	
8. Voor-metrieke tinnen maten in Groningen, Friesland en Drenthe	35
<i>M.A. Holtman</i>	
9. Literatuur over tin	39
<i>H.B. van Wijk</i>	
10. Boekbespreking: Heilig en Profaan II	41

Voorwoord van de voorzitter

De festiviteiten ter gelegenheid van het eerste jubileum, het 5-jarig bestaan, zijn alweer een tijd achter de rug. Het geheel was een groot succes en voor herhaling vatbaar. U kunt het verslag hierover verderop in de Tinkoerier vinden.

De aanwezige Engelse tinverzamelaars waren zo enthousiast over de ontvangst dat de voorzitter van The Pewter Society, David Lamb, heeft laten weten dat onze leden van harte welkom zijn op hun bijeenkomst van 27 en 28 maart 1999 in Stratford-upon-Avon. Het bestuur van de NTV hoopt dan ook dat u in grote getale op deze uitnodiging zult reageren.

U zult binnenkort de officiële uitnodiging ontvangen. U kunt uiteraard al direct reageren door de secretaris een intentieverklaring te sturen.

Het weekend met de Engelsen heeft ons in ieder geval geleerd hoe belangrijk het is gedachten en gegevens over tin uit te wisselen en om collecties te bekijken, die normaliter niet in het openbaar te bezoeken zijn. Nu wij door The Pewter Society zijn uitgenodigd - voor de goede orde, u hoeft geen lid te zijn van de Engelse tinclub - komt het punt dichterbij dat de bestaande tinverenigingen 'Europees' zouden kunnen gaan. Het lijkt mij ideaal om tot een regelmatige uitwisseling tussen de tinclubs te komen. Het blijft tot op heden wel beperkt tot de Engelse, Nederlandse en Vlaamse tinvereniging, want er bestaat helaas geen tinvereniging in de grote tinlanden als Frankrijk en Duitsland.

De redactie van De Tinkoerier heeft na vijf jaargangen gemeend het mededelingenblad in een ander en meer professioneel jasje te moeten steken. Ook de veranderde manier van aanleveren van de artikelen (vroeger op een A4 en nu op een diskette) heeft de redactie genoopt tot een andere opzet. De redactie is van mening dat deze opzet geslaagd is en zij hoopt dat u De Tinkoerier met nog meer plezier zult lezen.

Ik wil nog iets anders onder uw aandacht brengen.

Enige tijd geleden ontving ik een veilingcatalogus met daarin enkele zeer interessante tinnen objecten. Nadat ik de omschrijvingen zeer goed in mij opgenomen had, ben ik de objecten ter plaatse gaan bekijken. Na enige studie kwam ik tot de conclusie dat de omschrijvingen hier en daar niet in overeenstemming waren met hetgeen ik constateerde.

Laat ik u een paar voorbeelden noemen. Voor alle duidelijkheid vermeld ik eerst de originele tekst, zoals die in de catalogus staat.

'Zeldzaam 17e-eeuws tinnen schapenkannetje, buikvormig kannetje, rustend op een hoge vlakke voetrand, overgaand in een korte slanke hals met brede uitkragende rand. Licht gewelfd deksel. Vanaf de voet een lichtgebogen ronde tuit, verbonden met de rand d.m.v. een 'Steg'. Op de zijkant van het kannetje een 'Platte'-greep verbonden aan het deksel met een tweekakig scharnier en duimrust. Onderzijde van de bodem gemerkt met een gekroonde roos, en tingietersmerk C.A. en F. in ovaal. H. 12 cm. Hollands, eind 17e eeuw.'

Afgezien van de naar mijn mening licht overdreven beschrijving is de datering niet correct. Nadere bestudering brengt aan het licht dat bij het kannetje de sporen ontbreken van het gebruik van de natte lap. Zowel bij de aanzet van het handvat en het deksel ontbreken deze en ook de beide kanhelften zijn niet met de natte lap aan elkaar gezet. De grote gekroonde roos op een nogal vreemde plek, namelijk de bodem, duiden samen met het voorafgaande op een latere datering van het kannetje. Tweede helft van de 18e eeuw zou beter op zijn plaats zijn.

'Uiterst zeldzame 17e-eeuwse tinnen Jan Steenkan, holle voet en het deksel met haakvormige duimrust en twee-kakig scharnier, rechte schenktuit waarop zich opnieuw een dekseltje met haakvormige dekselgreepje en twee-kakig scharniertje bevindt. De Kan is, zoals vroeger gebruikelijk in huishoudens, opgeschuurd met zand, waardoor hij in de loop der jaren een zilverkleurige glans heeft gekregen. Zuidelijke Nederlanden, ca. 1650. H. 19,5 cm.'

De opmerkelijke kijker moet echter constateren dat het klepje op de schenktuit niet twee- maar éénkakig is. Dat duidt erop dat het klepje ooit vervangen moet zijn. Want ook in de Zuidelijke

Nederlanden was het klepje op de schenktuit voorzien van een twee-kakig scharnier. Er is dus een restauratie aan de kan. Hetgeen op zich niet erg is, maar naar mijn mening wel vermeld had moeten worden. Immers bij een andere Jan Steenkan in die catalogus staat wel vermeld dat er twee oude restauraties zijn. Het zijn er eigenlijk drie, maar dat zal de samensteller(s) van de catalogus zijn ontgaan.

'Zeldzame 17e-eeuwse tinnen kandelaar', met vetvanger en zgn. 'klok'-voet, onderz. gemerkt tingietersmerk, Zuidelijke Nederlanden. H. 19 cm'.

De kandelaar is inderdaad in de voet gemerkt op de plaats waar de stam en de voet aan elkaar gezet zijn. Er zijn met enige moeite twee merken te onderscheiden, waarvan één in de vorm van een soort kan. Dit merk is beslist niet uit de Zuidelijke Nederlanden, maar komt wel voor in Duitsland. Ook de combinatie van de twee merken is niet Zuid Nederlands.

Maar na bestudering van de tinheid en de kleur van de kandelaar kan ik echter niet anders concluderen dan dat het geen 17e-eeuws exemplaar betreft, maar een kandelaar uit de 19e eeuw. En dat is iets anders.

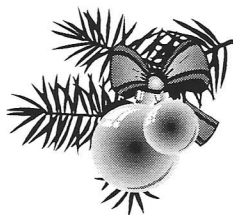
U kunt aan deze voorbeelden zien hoe belangrijk kennis van zaken is en dat u niet zomaar kunt afgaan op de omschrijvingen in de diverse catalogi. Laat u daarom, indien uw kennis te kort schiet of u twijfels heeft, goed voorlichten.

Voor de volledigheid moet ik nog opmerken dat over het algemeen de tinomschrijvingen in de veilingcatalogi correct of heel summier zijn.

J.F.H.H Beekhuizen

De bijeenkomsten in 1999 zijn gepland op:

24 april 1999 Museum De lakenhal te Leiden
november 1999 Amsterdams Historisch Museum
(de exacte datum wordt nog bekend gemaakt).

Het bestuur van de Nederlandse TinVereniging

en de redactie van De Tinkoerier

wensen u prettige feestdagen en een gezond 1999.

Tijdens de lustrumvergadering in Amsterdam is gebleken dat er bij enkele leden belangstelling bestaat voor het proefschrift: 'De houding van de Nederlandse politie in de Tweede Wereldoorlog in de grote steden van Noord-Brabant'. Dit proefschrift is geschreven door ons lid Desiderius Marinus de Jaeger uit Eindhoven en dient ter verkrijging van de graad van doctor aan de Katholieke Universiteit Brabant. Van dit proefschrift zal medio februari 1999 een handelsuitgave verschijnen. Belangstellenden kunnen deze uitgave bestellen door overmaking van fl. 45,00 op postrekening 1114999 t.n.v. D.M. de Jaeger, Boutenslaan 181, 5654 AN Eindhoven.

Verslag van het jubileumweekend 5-8 november 1998

Op donderdagavond 5 november werd door het bestuur in het Piet Hein Hotel in Amsterdam een welkomsborrel aangeboden aan de buitenlandse gasten (26 Engelsen, 2 Fransen en 1 Belg) die zich hadden aangemeld voor het jubileumweekend van onze vereniging. Dit was een uitstekende gelegenheid om met elkaar kennis te maken of reeds bestaande vriendschappen weer op te pakken.

Busexcursie

De vrijdag was uitgetrokken voor een excursie naar Rotterdam en Ridderkerk. Om 08.30 uur vertrok de bus vanaf het hotel om omstreeks 10.00 uur bij Museum Boymans-van Beuningen, ons eerste doel, aan te komen. Buiten de 30 buitenlandse gasten, namen ook een twintigtal leden van de vereniging aan de excursie deel. Na koffie met cake hield mevrouw Alexandra van Dongen, Conservator Kunstnijverheid, voor ons een inleiding over het Boymans-van Beuningen Dokumentatie Systeem en over de uitgebreide tincollectie van het museum, waarna onder haar leiding de tincollectie (Verster) en de studiecollectie werden bekeken. De omvang, kwaliteit en verscheidenheid van deze collecties en met name het grote aantal tinnen voorwerpen, maakte grote indruk.

Na een dankwoord van de voorzitter en de overhandiging van een boekenbon aan mevrouw van Dongen, moesten we weer in de bus voor het vervolg van het programma: een bezoek aan Museum 'De Dubbelde Palmboom'.

Ook hier werden we ontvangen door de Conservator Kunstnijverheid, mevrouw Liesbeth van der Zeeuw. In het museum werd eerst gezamenlijk een koffietafel gebruikt. Tijdens de koffietafel vertelde mevrouw van der Zeeuw iets over de geschiedenis en de collectie van het museum. Hierna werd de groep in tweeën gesplitst voor een rondleiding. Ook mevrouw van der Zeeuw werd door de voorzitter bedankt en ontving een boekenbon. Hierna konden wij vertrekken voor het derde punt van het programma: een bezoek aan de collectie van de heer en mevrouw H.B. van Wijk. Na enig oponthoud door geopende bruggen, door de gasten zeer gewaardeerd, werden we daar omstreeks 15.00 uur ontvangen, waar de thee reeds klaar stond. De deelnemers waren zeer

onder de indruk van de unieke collectie bodemvondsten en van de zeer gastvrije ontvangst door de heer en mevrouw van Wijk. Omstreeks 18.00 uur was de bus weer terug in Amsterdam.

Op zaterdagmiddag 7 november vond de Algemene Ledenvergadering 1997 en de ledenbijeenkomst plaats in het Joods Historisch Museum in Amsterdam. Tijdens de ledenvergadering was voor de buitenlandse gasten een rondleiding door het museum georganiseerd.

Algemene Ledenvergadering

Na een welkom door de voorzitter, startte de ledenvergadering. Aanwezig waren 27 leden en introducés.

De notulen van de Ledenvergadering van 8 november 1997, het verslag van de sekretaris en het financieel verslag over 1997 werden ongewijzigd goedgekeurd. Ook de kascommissie, bestaande uit de heren P.H.M. Gerver en F.W. Hubert, gaat akkoord met het gevoerde financiële beleid en stelt de vergadering voor het bestuur in het algemeen en de penningmeester in het bijzonder, décharge hiervoor te verlenen, hetgeen geschiedt. Als leden van de kascommissie 1998 worden benoemd de heren F.W. Hubert en D.A.J. Dijs.

De begroting 1999 wordt goedgekeurd evenals de herbenoeming van de heren J.F.H.H. Beekhuizen en L.J. Begheijn die volgens rooster aan de beurt waren af te treden maar zich herkiesbaar stelden.

Aangezien er geen vragen zijn voor de rondvraag, sluit de voorzitter hierna de Algemene vergadering, waarna overgegaan kan worden tot de rest van het programma.

Najaarsbijeenkomst

Na de ledenvergadering voegen de gasten zich bij de reeds aanwezige leden voor de najaarsbijeenkomst. Na een welkom door de voorzitter en enige huishoudelijke mededelingen, geeft hij het woord aan de heer B. Dubbe die een lezing houdt over de contacten in vroeger tijd tussen Engelse en Nederlandse tinnegieters. Verduidelijkt met enkele dia's en aan de hand van een aantal voorbeelden geeft hij aan hoe die contacten verliepen, wat de gevolgen daar van waren en hoe een deel van die gevolgen ook nu

Verslag van het jubileumweekend 5-8 november 1998

nog terug te vinden zijn, o.a. in de Nederlandse tinmerken zoals de Tudorroos, het viermerk en de letter 'X'.

De voorzitter dankt de heer Dubbe voor zijn uiteenzetting en geeft dan het woord aan de heer P. Wullus, voorzitter van de Vlaamse Tinvereniging. De heer Wullus feliciteert de NTV met haar 5-jarig jubileum en met de organisatie van het jubileumweekend. Hij merkt daarbij op dat de VT, ondanks het feit dat zij reeds 18 jaar bestaat, nog nooit iets dergelijks heeft georganiseerd zodat het hoog tijd wordt daar ook eens aan te gaan werken. Als jubileumgeschenk en tevens om de goede contacten tussen de twee verenigingen nog eens te onderstrepen, overhandigt hij de heer Beekhuizen voor de tinbibliotheek het prachtige boek 'Brabant in oude kaarten'.

Nadat de heer Wullus door de voorzitter bedankt is voor zijn vriendelijke woorden en het cadeau, geeft hij het woord aan de heer J.E. Wustenhoff, die een lezing houdt over Nederlands opgegraven tin. Met behulp van dia's van schilderijen, prenten, miniaturen etc. tracht hij een aantal minder bekende opgegraven voorwerpen in hun context te plaatsen voor wat betreft tijd en gebruik. Tevens geeft hij achtergrond informatie over getoonde voorwerpen zoals gebruiksartikelen, pelgrimsinsignes, speelgoed etc.

Na de heer Wustenhoff bedankt te hebben, wordt overgegaan tot de rondvraag.

De heer Little heeft twee kannen meegenomen die hij aan de vergadering ter beoordeling geeft omdat hij vermoed dat ze wellicht Nederlands zijn maar in ieder geval continentaal. De ene, een bodemvondst, 15de eeuws, wordt inderdaad als Nederlands aangemerkt, de andere is waarschijnlijk Frans.

Aangezien er geen verdere vragen zijn, sluit de voorzitter de bijeenkomst en hoopt alle aanwezigen rond 18.00 uur weer in 'Het Nieuwe Café' terug te zien voor een apéritief en aansluitend diner.

Jubileumdiner

In totaal 56 personen hebben zich voor het diner in de 'Eggertzaal' in de Nieuwe Kerk opgegeven. De voorzitter heet de aanwezigen weer welkom en zegt bijzonder blij te zijn dat zoveel Engelse gasten voor dit jubileum naar Nederland zijn over gekomen.

Hij bedankt nogmaals de heer en mevrouw van Wijk voor hun gastvrijheid en overhandigd als dank hiervoor een boeket bloemen aan mevrouw van Wijk. Hierna bedankt hij de sekretaris voor het door hem verrichtte organisatorische werk ten behoeve van dit jubileumweekend en overhandigd eveneens een boeket bloemen aan mevrouw Wustenhoff.

De volgende spreker is de heer D. Lamb, voorzitter van de Pewter Society. Hij spreekt zijn grote waardering uit voor de organisatie en de inhoud van het weekend en in het bijzonder voor de zeer gastvrije ontvangst die alle gasten buitengewoon gewaardeerd hebben. Hij wijst erop dat eind maart de Pewter Society weer een tweedaagse bijeenkomst denkt te organiseren in Stratford-upon-Avon. Hij nodigt de leden van de NTV uit deze bijeenkomst bij te wonen, zodat de Society dan iets terug kan doen.

Bé Dubbe erelid

Tenslotte neemt de voorzitter weer het woord. Hij deelt de aanwezigen mede dat het bestuur besloten heeft de heer Dubbe tot erelid te benoemen. Dit besluit is vooral gebaseerd op de grote betekenis die de boeken en overige publikaties van de heer Dubbe voor de verspreiding van de kennis van het oude tin in het algemeen en voor de NTV in het bijzonder hebben betekend. Als blijk van waardering overhandigt hij hem namens de vereniging een kistje goede wijn en twee antieke wijnglazen en deelt hem mede dat hij als erelid vrijdom van kontributie geniet voor het leven. De benoeming wordt met een klaterend applaus begroet.

De heer Dubbe dankt de voorzitter voor zijn vriendelijke woorden en deelt mede dat hij zijn benoeming tot erelid en de waardering die hieruit spreekt, bijzonder op prijs stelt. Ook met de wijn is hij zeer blij, hij zal deze op de gezondheid van de vereniging nuttigen.

Na een goed en zeer geanimeerd diner sluit de voorzitter omstreeks 10.30 uur de avond af. Hij nodigt de Engelse gasten nog uit op zondagmorgen zijn kollektie te komen bekijken.

British contacts with the pewters' trade in the low countries

B. Dubbe

An enormous leap forward in the development of those living in the Bronze Age (about 2,500 - 600 bc) meant the coming into contact with metals. Prior to this, one managed by using stones, bones and wooden implements for the building of huts, the making of tools, for hunting and for use in agriculture. We use the term Bronze Age but it is quite certain that that was initially preceded by what one could call the Copper Age. The oldest metal axes, knives and spearheads etc. were in fact cast from copper, whereby arsenic and antimony were used as hardening agents.

From about 1800 BC, tin was used in an alloy of copper and there was, therefore, some talk of bronze. After all, this metal is an alloy of copper and tin. Merchants and casters of metal moved from settlement to settlement in order to distribute their undoubtedly much sought after ware.

I have been using the word "tin". Although the etymological dictionary accepts that the word derives from old High German, it is noteworthy that we here, in this country, use precisely the same word as do the English in order to denote this metal.

Where did tin come from in those far off days of the Bronze Age? Artifacts found in the proximity of the tin mines in Cornwall and which have been identified by archaeologists, indicate that "tin mining" in Cornwall was first carried out during the early Bronze Age and developed fully during the middle Bronze Age. One assumes that, during this period already, tin was exported to the European mainland in small ingots and our early forefathers became acquainted with this metal for the very first time.

The discovery of a pewter vase from Roman times, which was dredged up from the river De Waal near the small town of Zaltbommel, has until now been the only tangible evidence that this metal, in those days and in that form, was also known in this country. The shape of the vase has a great similarity with identical examples found in

England, so it cannot be excluded that we are talking here about a piece of pewterware imported from England.

It must be accepted that, in the early Middle Ages, the tin mines of Cornwall and Devon fulfilled the European need for tin or, to quote John Hatcher, "Tin has indisputable claims to be one of the oldest of English exports, indeed it may even be the oldest export". Round about the twelfth century, an end came to Cornwall's monopoly as tin ore was discovered in the Bohemian Erzgebirge and in Saxony. A Dutch poet, Jacob van Maerlant, who lived from about 1235 until just after 1292 wrote, between the years 1262 and 1269, a work called "Der Naturen Bloeme". In one of the verses he loosely translated: "We call tin "stannum" which, not far from here, is mined in Cornwall in England (Inghelant) as it is not found elsewhere but it has now by all accounts been found in Germany". In spite of the competition from these newly-discovered sources, Cornwall remained until far into the eighteenth century an important supplier.

During the Middle Ages, Antwerp qualified as an import harbour for English tin, having already been mentioned in the ninth century as a *depôt*. The most important West European depot at a later stage was undoubtedly Bruges. A French manuscript of about 1270 records a number of goods which were traded there. By means of this summary we are given a good impression of the important place which this Hanseatic town occupied with regard to trade in the Middle Ages. "Dou royaume d'angleterre viennent, laines, cuir, plons, estains, charbon de roche, fromaige etc".

The tin imported from England was transported by cart and ship into the (surrounding) countryside. In the northern Low Countries, Middelburg, Dordrecht and Bergen op Zoom emerged as important trading partners with England and it may safely be assumed that they were also import harbours for tin.

Concrete proof of the trade and import of English tin appears in the following examples. In 1386, King Richard II of England ordered the London sheriffs to release from arrest four ships

British contacts with the pewters' trade in the low countries

belonging to merchants from Veere. After paying tolls they were allowed, with their five loads of hides and fifty nine pieces of tin, to depart for Middelburg. A year later, a judicial investigation was instigated into the activities of two merchants who, in the port of London, had loaded, amongst other things, 44 pieces of tin with a total weight of 5888 pounds, in a ship bound for Middelburg.

From the fifteenth century and later arise the following illustrations. The place of action is now Bergen op Zoom where, in 1445, a certain Mattheus van der Schuren, a merchant from Antwerp, and two English merchants, Thomas Dey and John Cantelo, appeared in court. The English promised Van der Schuren to deliver 8 tons of tin for the forthcoming Easter market. As collateral for prompt delivery, they gave Van der Schuren 22 white English sheets, 1 blue, 1 purple and one dull one, which he would be allowed to sell should delivery not take place, a typical example of the manner of doing business in those days.

Dutch merchants who made their own purchases in England tried every now and then to earn a little extra by carrying blocks of tin in their ships without paying the tolls owed. Thus it appeared, in February 1487, during the checking of a ship originating from Middelburg, that a clandestine attempt had been made to carry "sex blokky de Devonish tynne", weighing altogether 653 pounds.

Of great importance to the history of the trade are the complaints of those merchants duped by piracy or whose wares were confiscated. We learn from this the types of goods, the country of origin and the destination. The case of the Antwerp merchant Willyam Gossery who, in 1563, bought - from the London Alderman, Christopher Draper - 15 blocks of tin originating from Cornwall, is typical. Gossery had loaded the tin into a Flushing ship. During the journey, this was apprehended by a ship from Dover, whose crew stole, among other things, 6 blocks of tin. As a final example, we mention the embargo in 1513 at Veere upon a quantity of tin, lead and other wares which had belonged to an English merchant who had died at Gravesend.

In spite of the competition from German and Bohemian sources, Cornwall remained until far into the 18th century the most important supplier of tin to the Low Countries. In 1592, a few pewterers, in reply to a question from a member of a research committee from Leiden regarding the pewterers' trade, replied: "that the tin comes mainly from England in blocks". They then reported that tin also came from Austria and Saxony. Dutch hallmarks in the eighteenth century were often accompanied by the text: "English hard tin", "English polished hard tin" or "English block tin", terms which were undoubtedly used to emphasise the good quality.

If until now mention has only been made of trade in tin metal itself, one must not conclude from this that there would have been no trade in articles produced from tin. This can be illustrated by means of a few examples. The earliest known case of English pewterware being imported dates from 1373. It does not here concern the import of pewter by a merchant. Nevertheless it is an interesting example because a specification of the items brought over was supplied. King Edward III commanded the London toll receivers, as it happens, to allow a Dutch nobleman, Hendrik van Vianen who, accompanied by two servants departed for Zeeland, and who was allowed to take along a number of items, without paying any tolls. These were intended for some Dutch nobles, namely Mr Van der Lek and Mr Van Boutersem. Among these items, there were 24 "peautre" flagons, 144 pewter plates, 4 large dishes and 2 pairs of pewter washbasins.

A second example is the agreement of 1392 between the flagon dealers of Dordrecht and the merchant Wouter Vlas, who received permission to sell pewterware which was made in England. In 1432 the Utrecht city council addressed the Dordrecht city forefathers by letter referring to the return of confiscated merchandise. In the latter city, goods were confiscated which had been imported by ship from England by merchants from Utrecht. Among other things, on board was "a barrel of pewterware" with a weight of 675 pounds. About three years later a similar sort of

British contacts with the pewterers' trade in the low countries

incident took place in Zeeland. Two captains from Antwerp declared under oath that they had, in London, taken on board goods for transport from a merchant from Nijmegen, Gerrit Vrij, goods which were destined for Middelburg. In the cargo were two barrels of "pewterware". The ship was, however, apprehended and taken to the port of Arnemuiden.

It was a period of particular turmoil for the trade during the thirties in the fifteenth century. This was also experienced by a Rhine barge from Kampen, returning from Antwerp to its home port. It was apprehended near Muiden and the cargo, among which pewterware, copperware and other valuables, was confiscated.

It is even clearly apparent from a 1430 decree from Middleburg to the pewterers' guild that a large amount of English pewter was traded there. Article 10 of this decree read: "So shall one buy and sell English ware as one has previously done".

In the beginning of the 16th century, merchants from Antwerp imported so many pewter items from England that the pewterers from this city asked the city council to take protective measures because their own products appeared to be unsalable. The demand for English pewter did not only exist in Antwerp but also arose from the city council of Zwolle, a town situated far from Antwerp. In 1538, in Antwerp, 12 pewter candlesticks with an English hallmark were purchased, even though in Zwolle a number of pewterers were active.

With regard to a so-called Spanish teljoor or table dish, made of pewter and owned in Leiden in 1592, the previous owner declared: "That he had had it delivered from England".

Even in the beginning of the 19th century, pollsters still received, in response to their question as to how to improve the situation of the profession of pewterers in this country, the reply, among others, that the importing of English (lacquered) pewter must be forbidden. There was once such a ban in 1708. In that year, the English

pewterers served a complaint upon their government whereby they drew attention to the fact that, although the Dutch did allow the importing of English pewterware, they prohibited its sale in Dutch cities. The English influence on the pewterer's trade in the Low Countries was obvious not only from the importing of tin and pewter objects. The method of marking the pewter also revealed this influence. As far as the situation in England at the end of the Middle Ages with regard to the marking of pewter was concerned, Mr. Chr. Peal informs us that "It is more surprising to find that none of the earliest-known medieval pieces is marked. By the Act of Parliament of 1503 was the marking of pewter compulsory" and he further adds: "rose and crown appears to have been a mark struck on goods for export".

What, at the beginning of the 16th century, was the situation in the Low Countries? Firstly mention must be made of the crown mark, a quality mark for fine pewter that, especially in the 16th century in Holland and Zeeland, was used in combination with the pewterer's mark. It is probably of English origin. In this country, the tendency was to mark the tin cast in blocks with, amongst others, a crown. In 1517 it was stipulated in Utrecht that pewterers had to stamp the crown mark on mugs of fine pewter.

The most well-known mark is however the rose. In 1523 the Antwerp city council imposed a ban on the use of "the English rose" as a hallmark. The Antwerp pewterers, as it happens, had asked permission to use the rose instead of the usual city mark in order to cope with the competition from imported English pewterware. There were namely large quantities of English rose-marked pewter brought on to the Antwerp market as a result of which the work of the Antwerp pewterers - as I said before - appeared to be unsalable. In 1535, the Antwerp city council lifted its ban on the rose mark as a result of continuously increasing competition from English pewterware which, being of good quality, was marked with the Tudor rose.

British contacts with the pewters' trade in the low countries

As early as 1527, the Mechelen city council had decided that good, fine pewter similar to English work had to be marked "with roses and the pewterer's touchmark".

In order to try now to determine the timing of the introduction of the rose mark into the northern Lowlands, we must realise that in practice a mark would already have long been regularly in use before a decree was formalized. Furthermore, its introduction would have taken place earlier in one city than in another. According to a resolution of 30 July 1544 by the Cremersambacht in Maastricht, a local pewterer had offered to make pewter of just such a good quality as English pewter with the rose and, since 1548, the ruling in Middelburg was that all fine pewter must be marked with the rose and crown.

Another mark adopted from England is the so-called four mark, a "hallmark" consisting of three or usually four shields, which started to be used here in the beginning of the 18th century. It is the mark for the best quality pewter, resembling the hallmarks for silver. The pewterers of The Hague, since 1717, had the following ruling with regard to the marking of pewterware made from English pewter: no-one shall from now on be allowed to stamp, on English made articles, any marks other than English marks and the name. By these English marks is meant the four mark. The Dutch four mark is, in fact, an angel mark combined with the maker's mark, the Dutch lion and the personal mark of the pewterer, for example his coat of arms or the coat of arms of the city where he lives and works, or another personal symbol.

Above the four mark is often found a crowned "X". This is also an English mark. Some explain the X symbol as the Roman numeral ten. Pewter signed with this mark would then contain 90% tin and 10% lead. In England this is an indication of extraordinary ware. Was this also the case in The Netherlands? A whole new light is thrown on this matter by a deed passed before a Hague notary public on 10 November 1766. In this, three Hague pewterers, lay members of the Hague pewterers' guild, at the request of their Amsterdam colleagues

who had enquired as to the meaning of the X mark, declared the following. That they had used the X above the four mark, with or without the crown, since 1735, using the X as an adornment.

From the aforementioned it appears that, in The Netherlands, the X, with or without the crown, was originally "a Hague" addition which was very quickly adopted everywhere in the country. It was, as were also other pewterers' marks, adopted from England however without its meaning being understood. It was regarded as an adornment. One wanted to make it more interesting than it was with the thought - a few more marks can't do any harm. It can be ascertained though that it is practically always used in combination with the mark for fine pewter, the four mark.

To sum up, it can be established that tin originating from Cornwall and Devon, until the 18th century, played an important role on the Dutch market. With regard to the method of marking pewter objects, English influence is unmistakable. This cannot always be said about the shape of the pewter objects. In the past, native shapes were developed here, for which also German and French examples were used as models.

Collectors, collectors of pewter also, are often interested initially in the objects which they attempt to acquire from an embarrassing variety. For those who really take the trouble to immerse themselves, for example, in the history, the origin, the adornment or the development of the shape of an object, enjoyment will be gained from an extra dimension because, via this study, it becomes possible to see the person who made or used these articles or to determine what motivated that person to choose a certain shape or adornment or, to quote Johann Wolfgang von Goethe:

Der wahre Reichtum bestünde also in den Besitz solcher Güter, welche man zeitlebens behalten, welche man zeitlebens genießen und an deren Genuss man sich bei immer vermehrten Kenntnissen immer mehr freuen kann,

British contacts with the pewters' trade in the low countries

Or, freely translated:

*True wealth exists in the possession of those articles
which one can keep for one's whole life, which one,
during one's stay on this earth, can enjoy and
whereby the pleasure steadily increases as a result of
ever increasing knowledge about them.*

Lezing gehouden op de jubileumvergadering in
het Joods Historisch Museum te Amsterdam op
7 november 1998.

Vertaling van de Nederlandse tekst door:
Doris M. Wiersma

The Fascination of Pewter

R. F. Homer

It is an honour to be asked to write an article for this issue of the *Tinkoerier* and so contribute towards closer relations between De Nederlandse Tinvereniging and the Pewter Society.

However, sad to say, relations between our two countries over pewter were not always so friendly. In 1646 John Sweeting, later to be Master of the London Pewterers' Company, published a leaflet in which he wrote,

Foreign states having a supply of tin, in their wisdom for the good of their own people, as Holland, part of France and Flanders, prohibit the bringing in of [English] wrought pewter... and do set to work their own nation and supply many parts of the world with debased false metal, bringing without control great quantities into Scotland and Ireland, striking this kingdom's Rose and Crown upon it. A mark known in foreign parts to testify the just goodness of pewter according to the laws of this land. By means whereof our English nation is greatly abused...

The alarm of the London pewterers can be well understood. Tin was becoming increasingly available from the East Indies and the mines of Cornwall no longer had a monopoly on its supply. Competition from the Netherlands increasingly threatened their export markets.

Despite this nationalistic outburst, and stringent regulations which forbade members of the London Company from working abroad, there is a little fragmentary information suggesting that there was some working contact between the pewterers of our two countries. Dubbe, in *Keur van Tin*, notes that three English pewterers who were apparently working in Amsterdam were married there in the 17th century. In the previous century a note of c.1540 in the archives of the London Pewterers' Company gives the names of two master pewterers, one journeyman and an apprentice who

were 'yonder the sea' in Antwerp. This apparent contradiction needs explanation and future research, perhaps by members of the Nederlandse Tinvereniging, may shed some light on the matter.

What then is the fascination of this base metal which once raised such passion in John Sweeting's mind? It is sometimes black, often dull, sometimes damaged and increasingly expensive. It has none of the colourfulness of pottery and none of the intrinsic value of silver, why then do we collect and study it? Every collector has his own reasons. Maybe it is because it is associated romantically in our minds with 'the good old days', with the pleasures of eating and drinking, or because it should be preserved and valued as the product of a once universal, but now extinct craft, or because it tells us something about how our forefathers lived and worked. Craftsmen in their workshops, apprentices learning their trade, the Guilds laying down the law, and people furnishing their homes with what has been called in England the poor man's silver. The price of pewter in the 17th century was only about one hundredth of that of silver and all but the very poorest owned and used it in abundance. We have a responsibility to seek out, preserve and research the tiny fraction which has survived.

Pewterware from the Netherlands shares with that of Britain, a simplicity of form and a harmony of proportion which, to my mind, is lacking in that of some other countries. Flagons, drinking vessels, measures, plates and dishes from the Netherlands are pleasing to the eye and feel good in the hand, yet for some reason they are not usually collected in Britain. I suspect that many Dutch collectors are similarly uninterested in British pewter. Most of us, it seems, collect those things which we can most easily put into the familiar historical setting of our own country and which tell us something of its social history. And research is, of course, infinitely easier in one's own country. Over forty years ago, when I began to collect pewter, the emphasis was entirely on collecting, and collectors were intent on the acquisition of an array of pewterware which was better than that of their fellow collectors. By 'better' was meant more

The Fascination of Pewter

extensive, rarer, more valuable or earlier in date. Collecting was a competitive sport, and the hunt for superior pieces savoured of the thrill of the chase. Of course we still get that thrill when something exciting falls into our hands, but the emphasis, at least in Britain, has changed. The shortage of the rarer pieces and their cost has led many collectors to find their satisfaction in researching lesser pieces and investigating the history of the age-old craft of pewtering. A common piece with little obvious merit can become a valued and valuable item if it adds something to our knowledge of a maker or a place, or provides evidence for the dating of a style.

Our knowledge has increased enormously in recent years. Much information has come from the patient searching out and reading of innumerable ancient documents; an occupation which can be a fascinating and rewarding one for a serious collector. Thus twenty-five years ago little was known about those English pewterers who worked outside London. Now we know the names of many hundreds of provincial pewterers who worked in over 200 English towns. Much personal information has been discovered about some of them, some of their touchmarks have been identified and local styles in pewter can now be identified. Both in Amsterdam and in London many fine and excellently preserved pieces of medieval pewter have recently been excavated which have opened up new fields for historical research in a previously unknown area. Large numbers of children's pewter toys dating from medieval times to the 18th century have been recovered from the mud of the River Thames and many are identical to examples found in Amsterdam and which appear to be of Dutch manufacture. Who were their makers, and was there trade in them between our two countries? We know little of the local trade between individual pewterers. To what extent did they share their expensive moulds or cast unfinished items for one another? Is a touchmark necessarily that of the maker, or might it be only that of the finisher and seller? In a different field the development in recent years of non-destructive methods of analysis has given us a better understanding of the composition of the alloys used by pewterers over

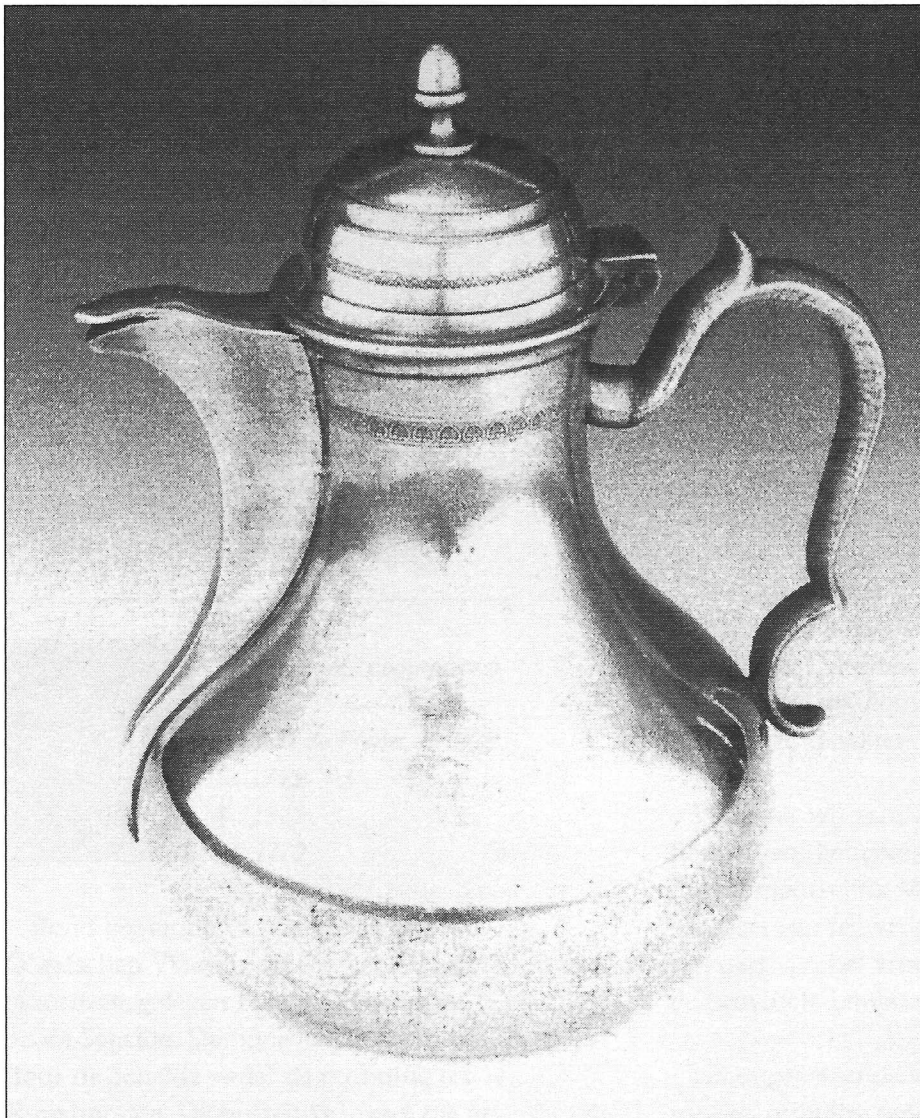
the centuries and enabled some misconceptions to be corrected. Notably, English 'fine metal' has been found to contain 1-3% of copper (not 20% as long repeated) and some medieval 'pewter' artefacts, badges, tokens and cruets, have been found to be made of pure tin. Much more analysis of old metal is needed.

Another source of invaluable information is the pewter recovered in recent years from shipwrecks, many of which can be precisely dated. The most important of these from the English collector's point of view is the *Mary Rose*, one of Henry VIII's warships sunk in 1545. It yielded a wide range of pewter artefacts, some quite unique, but most interestingly several flagons or measures which have a close stylistic resemblance to similar items made in the Netherlands. Dutch collectors have doubtless learned much from the wreck of the *Utrecht*, sunk off Brazil in 1648 which yielded an impressive array of pewterware, which has, alas, been retained in Brazilian museums. The East Indiaman *Amsterdam*, buried since 1749 on an English beach, has also yielded some pewter. The English slave ship *Henrietta Marie*, wrecked off Florida in 1700, has given us insight into the use of pewter trade goods in the West African slave trade. The ship carried numerous London-made basins, spoons and tankards and records show that a slave could be bought on the Guinea Coast for about thirty pewter basins. We now know why they were called 'Guinea basins' in the Pewterers' Company records. These are but a few of the shipwrecks which have widened our knowledge of antique pewterware and sometimes provided examples of artefacts which have not survived on land. New fields for investigation and discovery present themselves all the time. Interest is where you find it and every collector can contribute something to our pool of knowledge.

Vlaams tin: enkele beschouwingen

P. Wullus

Koffiekan

Hoogte: 25,7 cm

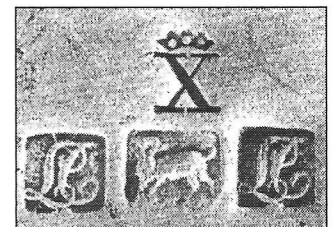
Diameter voet: 11 cm

Louis Jean Caluwe, Gent

O: 1788

†: 1829

M: 1814

Een artikel schrijven over Vlaams tin is een opgave die in de praktijk complexer is dan ze op het eerste gezicht lijkt. De reden hiervoor is dat het Vlaanderen, zoals wij het anno 1998 kennen, helemaal niet hetzelfde is als het Vlaanderen van enkele eeuwen geleden.

Vooreerst dient duidelijk gesteld dat in tegenstelling tot wat nogal eens gedacht wordt, Vlaams tin niet synoniem is van Belgisch tin.

Het Koninkrijk België werd pas in 1830 gesticht en bestaat uit Vlaanderen en Wallonië, waar na de

Eerste Wereldoorlog, nog de Oostkantons Eupen, Malmedy en Sankt-Vith bijgekomen zijn. België als dusdanig kan dus niet beschouwd worden als een entiteit met een overal gelijklopend cultureel en historisch verleden. De karakteristieken van het tin uit België zullen dan ook deze zijn van het tin uit de Zuidelijke Nederlanden, Noord-Frankrijk, Wallonië en het uiterste westen van Duitsland.

De Vlaamse Tinvereniging houdt zich daarom niet alleen bezig met de studie van het Vlaamse tin, maar zal uiteraard ook het Waalse tin hierbij betrekken. In dit artikel over Vlaams tin zal dan ook af en toe verwezen worden naar gelijkenissen of verschillen met het tin uit de bijzonderste Waalse centra, zoals Doornik, Ath, Bergen, Namen, Hoei, Luik, enz.

Vlaams tin: enkele beschouwingen

Doopschotel, dooptafereel
ø 38 cm
Joannes de Proost, Brugge
O: 1753
†: 1825
M: 1779

Rond het einde van de 13de eeuw was het Graafschap Vlaanderen een gebied aan de Noordzee, gelegen tussen Grevelingen (Gravelines) en de Schelde. De noordelijke grens werd bepaald door de Schelde vanaf de monding tot aan Rupelmonde. De oostelijke grens, die ongeveer de huidige grens van Oost- en West-Vlaanderen volgde, maakte een grote bocht onder Geeraardsbergen om in de omgeving van Ronse opnieuw de Schelde te bereiken, en vanaf Sint-Amands (Saint-Amand-les-eaux) de Scarpe te volgen tot Dowaaï (Douai). De zuidelijke grens verbond Dowaaï over La Bassée en de Leie met Ariën (Aire-sur-la-Lys), en verder langs de rivier de Aa met Grevelingen.

Belangrijke steden in dit gebied waren Brugge, Gent, Ieper, Damme, Rijsel en Douai, en in mindere mate Sluis en Aardenburg.

In de 13de en het begin van de 14de eeuw was Brugge het belangrijkste centrum van Vlaanderen. Het bezat immers de stapelrechten van de Engelse Hanze, wat betekent dat onder andere al het tin dat uit Engeland kwam, langs Brugge moest passeren.

In de 15de eeuw, onder het bewind van Filips de Goede, reikte Vlaanderen ooit zelfs tot aan de Somme, maar van dan af ging het bergafwaarts. Door ontelbare oorlogen en politieke conflicten werden geleidelijk aan hele stukken grondgebied aan Vlaanderen ontnomen, totdat uiteindelijk door het Verdrag van Utrecht in 1713, de huidige grens tussen Vlaanderen en Frankrijk als definitief werd vastgelegd.

De noordelijke grens onderging hetzelfde lot: de huidige staatsgrens kwam er in de 16de eeuw en dit ook als gevolg van een hele reeks toevallige militaire veroveringen, waardoor Zeeuws-Vlaanderen en een deel van Zeeland voor Vlaanderen verloren gingen.

Ten Oosten van Vlaanderen lag het Hertogdom Brabant. De belangrijkste steden hier waren Antwerpen, Mechelen, Leuven en Brussel, maar ook Bergen-op-Zoom, Breda, 's Hertogenbosch en Eindhoven maakten er deel van uit.

Wanneer wij vandaag spreken over Vlaams tin, houden wij het gemakshalve bij tin uit die centra die momenteel tot Vlaanderen behoren, dus uit een deel van het vroegere Graafschap Vlaanderen, een deel van het vroegere Hertogdom Brabant en de provincie Limburg.

Niettegenstaande veel tinnen voorwerpen, wegens utilitaire redenen aan een bepaalde vorm moesten voldoen en dus noodzakelijkerwijze allemaal min of meer op elkaar lijken, zijn er toch enkele duidelijke verschillen te merken tussen tin uit het vroegere Graafschap Vlaanderen en tin uit het vroegere Hertogdom Brabant. Maar evengoed zijn er opvallende overeenkomsten tussen het tin uit West- en Oost-Vlaanderen en dit uit Noord-Frankrijk, dat ooit Vlaanderen was. Zo ook tussen het tin uit de Belgische provincies Brabant en Antwerpen en dit uit de Nederlandse provincie Noord-Brabant.

Het is niet zo, dat het tin uit onze streken specifieke vormen vertoont die elders niet voorkomen. Maar toch valt het bijvoorbeeld op dat de Vlaamse schenkkanen voor het overgrote deel een baluster-vorm vertonen. Dit sluit echter niet uit dat de proporties duidelijk kunnen verschillen

Vlaams tin: enkele beschouwingen

van stad tot stad, zelfs bij ongeveer identieke vormen. De Noord-Franse kannen uit Douai en Valenciennes zijn, althans in de 18de en de 19de eeuw, voor zover gekend uitsluitend van het baluster-type en niet te onderscheiden van deze uit de Vlaamse centra. Hier is de Vlaamse invloed dus meer dan voelbaar.

De hooggewelfde, van boven afgeplatte deksels van deze kannen vindt men echter ook terug in Doornik, Ath en Bergen, drie Waalse steden die in de nabijheid van Valenciennes gelegen zijn en dus ongetwijfeld dezelfde Vlaamse invloed hebben ondergaan.

Ook de kannen uit het Nederlandse Noord-Brabant wijken deels af van deze hogerop in Nederland. Het geeft de indruk dat in het zuiden bijvoorbeeld veel minder cilindervormige kannen te vinden zijn dan in het noorden.

Kannen van het zogenaamde Jan Steen-type komen bij ons niet voor (enkele zeldzame uitzonderingen daargelaten, zoals de Antwerpse kan van Petrus De Buck uit de 18de eeuw). Dit type vindt men dan juist wel veel in Nederland en Duitsland, Zwitserland en Oostenrijk.

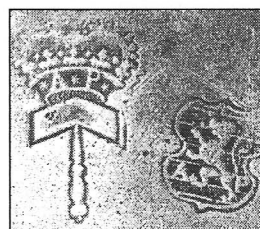
Kannen, geheel of gedeeltelijk in reliëf gegoten, zijn ook eerder zeldzaam. Men treft ze in Vlaanderen alleszins minder aan dan in de ons omringende landen.

Een voorwerp dat wij bijna als typisch Vlaams zouden durven noemen, is de koffiekkan.

Door de scheiding van de zuidelijke en de noordelijke Nederlanden, kreeg het gebruik van koffie de overhand in Vlaanderen, van thee in Nederland.

Theekannen vindt men over geheel Europa onder alle mogelijke gedaanten, maar koffiekannen haast uitsluitend in het huidige Vlaanderen en in Noord-Frankrijk.

Grosso modo kan men ze indelen in drie modellen: met een conisch, naar boven toe vernauwend lichaam, zonder versiering, met een ei-vormig lichaam, waarvan de gietuit en het deksel meestal wel versieringen dragen, en het zo geheten Marabout-model dat gekenmerkt is door een peervormig lichaam en een heel speciale gietuit. De eerste en de tweede vorm overheersen in wat vroeger het Hertogdom Brabant was (Brussel, Mechelen, Tienen, Turnhout, maar ook

Doopschotel, 'Petrus Leopoldus Keyser en Koning' te paard
ø 37,5 cm
Albert Pavot, Brugge
O: 1753
†: 1825 M: 1779

Luik en enkele Duitse centra). Marabouts¹⁾ vindt men in Gent en Brugge.

Walraevens in Brussel en De Coster in Turnhout hebben koffiekannen van verschillende types gegoten. Nicolas Dechamps in Luik baseerde zich voor zijn koffiekannen hoofdzakelijk op het Brussels model, terwijl zijn schenkkannen eerder een Vlaamse vorm kregen.

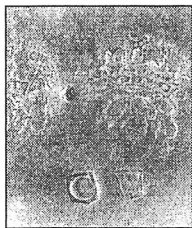
Vlamingen die in de vorige eeuw naar de Verenigde Staten uitgeweken zijn hebben hun koffiekannen toen blijkbaar meegenomen: af en toe duikt er een op in een Amerikaanse verzameling.

Kraantjeskannen, in Nederland soms ook koffiekkan genaamd, komen in onze streken weinig of niet voor.

Andere voorwerpen die men buiten Vlaanderen zelden of nooit aantreft, zijn de doopschotels. De overgrote meerderheid ervan vindt men in Brugge en Gent. In Brussel en Mechelen komt men ze sporadisch tegen.

Vlaams tin: enkele beschouwingen

*Gelegenheidsschotel.
Gegraveerd herbergtafereel.
ø 33 cm.
Andries Del Court, Gent
M: 1707*

Het is vermoedelijk in de 12de eeuw, dat parallel met het veroveren van de stedelijke vrijheden, de eerste beroepsgilden ontstonden. Ze waren onderworpen aan een strenge en strikte reglementering met de bedoeling vooral elke fraude ten nadele van de bevolking te beteugelen.

Niettegenstaande ieder gilde en ieder stad zijn eigen regels kon opleggen, kan men toch stellen dat, voor de tinnegieters, het verplicht aanbrengen van merken, in alle centra essentieel was. Het was de enige efficiënte manier om na te gaan welke tinnegieter het stuk had gemaakt en om de kwaliteit van de tinlegering te kunnen controleren.

Op Vlaams tin komen dan ook bijna altijd twee merken voor: het herkomstmerk, meestal het wapen of de patroonheilige van de stad met de initialen of de naam van de gieter, en het kwaliteitsmerk: een roos, een engel, een hamer, al of niet gekroond, en eveneens met de initialen van de tinnegieter. Onder de patroonheiligen vinden we o.a. Sint-Rombout te Mechelen, Sint-Pieter te Leuven, Sint-Michiel te Brussel, de Maagd van Gent. Het viermerk, dat in vele streken waaronder ook Nederland, vanaf de 18de eeuw zeer in zwang

was, is op Vlaams tin totaal onbekend op één uitzondering na: het viermerk van A. van Gastel uit Turnhout.

Een heel apart fenomeen is het voorkomen van gegraveerde schotels. Nergens treft men zoveel gegraveerde voorwerpen aan als in het vroegere Graafschap Vlaanderen, en dan nog meest van al in de streek rond Brugge. In Antwerpen en Brussel zijn ze al veel zeldzamer, verder in Brabant en in Limburg komen ze nog minder voor.

Enkele van de mooiste gegraveerde schotels zijn ongetwijfeld in Brugge terug te vinden. Ook uit de streek van Gent en Ieper is nog heel wat gegraveerd tin bekend, maar dan vooral op schotels die als prijs werden geschonken aan de winnaars van een schutterswedstrijd, of van een of ander volksspel. Meer naar het zuiden toe, in Frans-Vlaanderen treft men prachtige sierborden aan, gegraveerd als prijs voor de winnaars van de aldaar zeer populaire hanenkampen.

In Ieper en Rijsel gaf men nogal eens een sierschotel als huwelijksgeschenk: ze waren dan gegraveerd met de namen van het jonge koppel en twee vlammende harten. Zelfs bij de wijding van een priester werd soms een bord met een religieus geïnspireerde versiering geschonken.

Ook in enkele Waalse centra treft men gegraveerde voorwerpen aan. In Namen en Hoei zijn dit dikwijls schotels, versierd met kunstig uitgevoerde wapenschilden.

Gegraveerde prijschotels van schuttersgilden zijn echter het talrijkst voorhanden. Zowel in het oude Graafschap Vlaanderen als in het vroegere Hertogdom Brabant komt men ze regelmatig tegen, hogerop echter niet meer. Dat betekent niet dat er in de noordelijke Nederlanden geen schuttersgilden zouden bestaan hebben, maar het was er blijkbaar niet de gewoonte een gegraveerd stuk tin als prijs aan te bieden.

Met deze enkele beschouwingen over het Vlaamse tin, hoe onvolledig en oppervlakkig ook, hebben we gepoogd de historische band die van oudsher bestaat tussen de noordelijke en de zuidelijke Nederlanden, even in herinnering te brengen.

Bij dit eerste lustrum van de Nederlandse TinVereniging durven we de hoop uitdrukken dat

Vlaams tin: enkele beschouwingen

onze gemeenschappelijke interesse voor het oude tin, de bestaande relatie tussen de Nederlandse en de Vlaamse Tinvereniging nog verder zal uitdiepen.

Mocht dit artikel tevens een aanzet zijn tot verdere vergelijkende studies over het Nederlandse en het Vlaamse tin, dan zouden wij ons in ons opzet volledig geslaagd voelen.

Pierre Wullus is voorzitter Vlaamse Tinvereniging

Met de gewaardeerde medewerking van de bestuursleden van de VT.

Foto's: Verzameling A. de Grootte, Brugge.

¹⁾Met 'Marabouts' worden kannen bedoeld met een grote sneb. (*redactie*)

Tin in Nederlandse kerken

Tim Graas

Afb. 1 Avondmaalstafel in de kerk te Leermens

Onderstaand artikel is de aangepaste tekst van een lezing die werd gehouden op de bijeenkomst van de Nederlandse Tin Vereniging op 8 november 1997 in het Amsterdams Historisch Museum.

Een citaat uit de notulen van de vergadering van kerkvoogden en notabelen van de Hervormde gemeente van het Zuidhollandse dorp Nieuwenhoorn op 19 april 1910: 'dat voor de bediening van het Avondmaal de wijnkan van tin zeer verouderd is en aan de einden der tafel tinnen borden staan voor offergaven, gedekt door een servet, dus uiterst primitief. Voor een rijke Kerkvoogdij toch als de onze wier ontvangsten voortdurend stijgen en steeds maar kapitaliseert, zou het toch ten zeerste overweging verdienen om daarin op betere wijze te voorzien, door aanschaffing van een wijnkan en twee offerbussen van zilver.'

En op de volgende vergadering werd met algemene stemmen besloten een zilveren wijnkan en offerbussen aan te schaffen bij de bekende firma Van Kempen en wel in hun filiaal te Rotterdam, voor het bedrag van f 125 voor de kan en twee maal het bedrag van f 75 voor de offerbussen.

Wat er in Nieuwenhoorn is gebeurd is niet uniek en heeft zich in talloze andere kerken ook voorgedaan. Het afdanken van het tin om daarvoor in de plaats het veel duurdere en daar-

door statusgevoeliger zilverwerk aan te schaffen is een tendens die al in de achttiende eeuw inzet. In grote lijnen is de ontwikkeling als volgt:

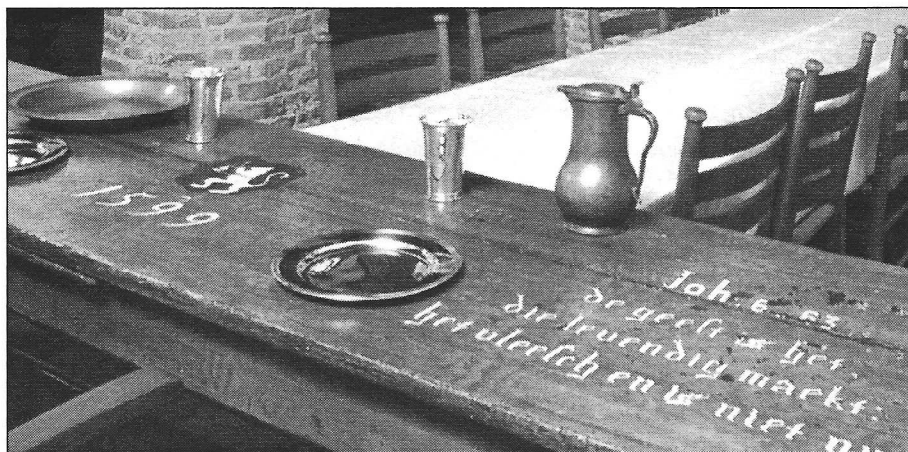
- in de zeventiende eeuw beschikt het merendeel van de Hervormde kerken over een of twee zilveren avondmaalsbekers; het overige vaatwerk wat men bij avondmaal en doop gebruikt is nog niet van zilver maar meestal van tin;
- in de achttiende eeuw zien we naast de bekere meer en meer een kan, borden, en een doopbekken van zilver verschijnen, die hetzij door aanzienlijke gemeenteleden zijn geschonken, hetzij uit eigen middelen aangeschaft door de diaconie of door de kerkvoogdij (toen nog kerkmeesters geheten);
- in de negentiende eeuw worden complete avondmaalsstellen inclusief doopbekken van zilver aangeschaft, een tendens die in onze eeuw culmineert, zodat de term 'avondmaalsstel' tegenwoordig bijna synoniem is met 'avondmaalszilver'. Bij een bezoek aan een kerk heb ik een koster zonder blikken of blozen horen zeggen: 'ons avondmaalszilver is van tin'.

Globaal gesproken bezitten de oude, d.w.z. sinds de tijd van de Reformatie bestaande Hervormde gemeenten heterogeen vaatwerk uit verschillende perioden. Enkele stukken zijn nog van tin, de meeste en de belangrijkste echter van zilver.

Daarentegen beschikken de twintigste-eeuwse kerken zoals de Gereformeerde kerken meestal over een 'aus einem Guss' vervaardigd avondmaalsstel van zilver of, vaker nog, van pleet.

Een voorbeeld is het middeleeuwse kerkje in het Groningse dorp Leermens. (afb. 1) Het avondmaalsstel bestaat uit stukken die een periode van meer dan drie eeuwen bestrijken. Op het midden van de avondmaalstafel staat de avondmaalskan opgesteld, een glimmend stuk twintigste-eeuws tin uit de Tielse fabriek van Kurz. Het wordt aan de ene kant geflankeerd door een kostbare zilveren beker uit 1659 met het meesterteken van de Groningse zilversmid Muntinck, aan de andere kant door een twintigste-eeuwse beker van pleet. Van de vier borden zijn er twee van pleet en twee van tin, gemerkt met het roosmerk van de Groningse firma Rienewerf, verreweg de meest productieve Groningse tinnegieterij die voor kerken gewerkt heeft.

Tin in Nederlandse kerken

Afb. 2 Avondmaalstafel in de kerk te Heenvliet

Een ander voorbeeld: de kerk van Heenvliet op het Zuidhollandse eiland Voorne-Putten. (afb. 2) Op de avondmaalstafel is een passende bijbeltekst en het jaartal 1599 geschilderd, kort na de stichting van de Hervormde gemeente van Heenvliet. Ook hier zijn de bekers van zilver en het oudst: Dordrechtse keur, midden zeventiende eeuw. De tinnen kan is van het gangbare type dat men overal in Nederlandse kerken tegenkomt en niet te onderscheiden van de kannen die voor huiselijk gebruik bestemd waren. Het is een achttiende-eeuws exemplaar voorzien van een engelmek van het Rotterdamse tinnegietersgeslacht Messchaert. De twee zilveren borden zijn uit 1849, het grotere en vrij diepe tinnen bord links is misschien oorspronkelijk als doopbekken aangeschaft. Het draagt het viermerk van de welbekende Rotterdamse firma Druy, landelijk gezien een van de groten. De collectevaas geheel rechts is helaas gestolen en wel kort nadat deze foto gemaakt is. De gegevens over het avondmaalsstel waren toen nog niet geregistreerd zodat niet bekend is of de gestolen vaas eventueel gemerkt is, wat het opsporen voor de recherche zeker bemoeilijkt. Dit brengt mij op het werk van de Stichting waar ik in dienst van ben.

De Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland, waarin alle belangrijke christelijke kerkgenootschappen van ons land vertegenwoordigd zijn, registreert het kunstbezit van de kerken in ons land. Dit registreren houdt in: zo exact mogelijk, op wetenschappelijke wijze, de gegevens noteren, beschrijven en fotograferen van alle kunst-historisch en historisch waardevolle voorwerpen

variërend van kerkmeubilair, beelden en schilderijen, grafzerken, koperen kronen tot oude bijbels en dus ook het tin. Van het tinwerk worden behalve de materiële gegevens als de afmetingen en de staat ook de merken genoteerd, aangevuld met gegevens uit de literatuur en eventueel ook uit het archief. Al deze gegevens worden opgeslagen in een computerbestand, al met al

een tijdrovend karwei dat nog enige tijd zal vergen. Deze informatie is beschikbaar voor de kerken, verder voor serieuze onderzoekers en voor instanties als het CRI, de Centrale Recherche Informatiedienst die wij de gegevens opsturen als er iets uit een kerk is gestolen.

Om een indruk te geven: van de kerken in Nederland zijn er ruw geschat zo'n driekwart geïnventariseerd. Hiervan is inmiddels meer dan eenderde ingevoerd in de computer. Het totale aantal tot nu toe ingevoerde objecten is bijna 55.000, waarvan zo'n 1500 objecten van tin. Hiervan zijn er 1100 in bezit van Hervormde kerken, 230 in Rooms-Katholieke kerken, de rest in kerken van de andere kerkgenootschappen als de Gereformeerde, de Lutherse, Remonstrantse, Doopsgezinde, Oud-Katholieke etc. Er kan op alle mogelijke manieren gezocht worden, zoals op voorwerpscategorie, naam van tinnegieter, plaatsnaam, chronologisch, versieringsmotieven etc. Verder kan men snel een overzicht krijgen wat er zoal aan tin in Nederlandse kerken aanwezig is, inzicht in wat de belangrijkste tinnegieterijen waren, wat zeldzaam is en wat doorsnee, etc.

Als we het tin in de kerken chronologisch onderzoeken komt de negentiende eeuw kwantitatief als eerste uit de bus, de achttiende eeuw als tweede en de twintigste als derde, op ruime afstand gevolgd door het zeventiende-eeuwse tin dat toch relatief zeldzaam in kerken is, zeker wanneer men de getallen vergelijkt met zeventiende-eeuws kerkzilver dat nog in veel oude kerken aanwezig is. Opvallend is dat het met name

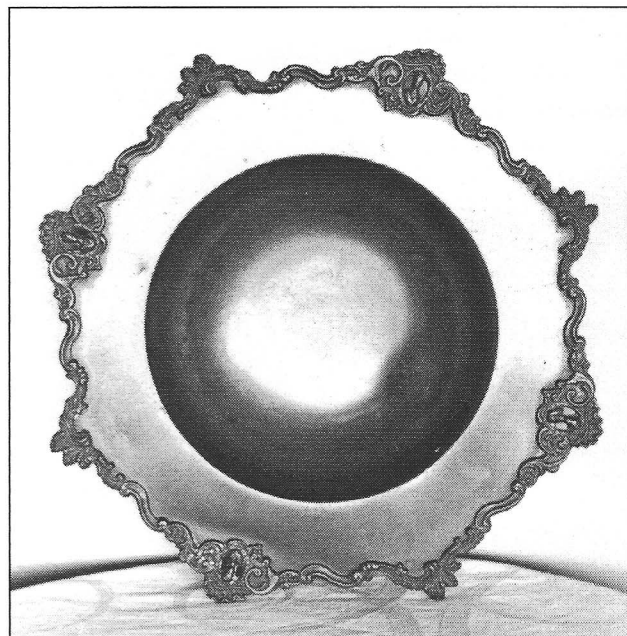
Tin in Nederlandse kerken

Noord-Hollandse kerken zijn waarin zeventiende-eeuwse tin bewaard is gebleven. Zestiende-eeuwse en middeleeuwse tin is praktisch niet meer in kerken te vinden, ook weer in tegenstelling tot zilver uit die periode.

Als men op plaatsnaam zoekt blijkt, niet zo verwonderlijk, dat in Amsterdam veruit het meeste tin is vervaardigd, ruim twee keer zoveel als in steden als Den Haag, Rotterdam, Zwolle, Groningen, die op korte afstand gevolgd worden door Tiel, Den Bosch en Utrecht. Buitenlands tin komt slechts sporadisch voor in Nederlandse kerken; het meeste hiervan is negentiende- en twintigste-eeuwse import uit Engeland. Het weinige Belgische en Duitse tin is veelal vaatwerk voor de katholieke eredienst.

Of de grote namen, ik bedoel die van de meest productieve gieterijen op het gebied van kerkelijk tin, dezelfde zijn als die op het gebied van profaan tin, kan ik moeilijk beoordelen. Mijn indruk is van wel. In ieder geval zullen zij bij velen van U bekend in de oren klinken. In Amsterdam allereerst de twintigste-eeuwse gieterijen van Tollenaar en Blaauboer, vervolgens de negentiende-eeuwse van Ronstadt en de achttiende-eeuwse van Van Lingen. Van de Haagse gieterijen is Meeuws allesoverheersend, van de Rotterdamse Druy, die zoals bekend werd overgenomen door Meeuws, in Groningen de reeds genoemde firma Rienewerf, in Zwolle Kamphof, in Utrecht De Caes. Verder de namen Daalderop en Kurz uit tinstad Tiel, die zijn reputatie als tinstad overigens pas in deze eeuw heeft opgebouwd, zoals Schoonhoven als zilverstad vóór de negentiende eeuw ook weinig betekende.

Zoals bij protestants kerkzilver de firma Van Kempen & Begeer in de loop van de negentiende eeuw welhaast een monopoliepositie verwerft, kan men ook bij het kerkelijk tin in de negentiende eeuw een ontwikkeling zien van een groot aantal kleine bedrijfjes naar een klein aantal grote bedrijven. Het beeld in de achttiende eeuw is diverser, of onoverzichtelijker als U wilt: meer namen, minder grote aantallen per bedrijf. Het beeld in de zeventiende eeuw is ongrijpbaar: relatief veel merken zijn niet te identificeren, d.w.z. staan niet in wat wij op het bureau van de Stichting de tinbijbel van Dubbe plegen te noemen.

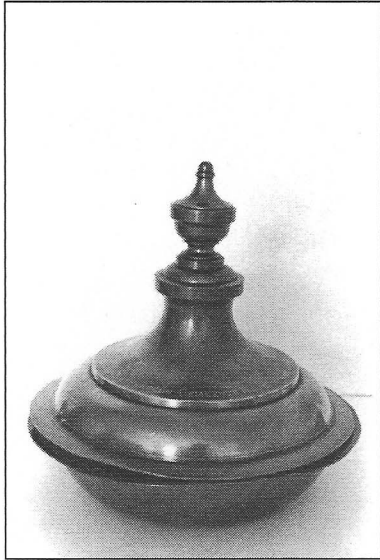
Afb. 3 Doopbekken door J. van Giessen te Heusden, ca. 1774

In overzichtswerken over tin zoals het bekende standaardwerk van Dubbe wordt aan kerkelijk tin doorgaans relatief weinig aandacht geschonken - ik vergelijk het maar weer met overzichtswerken over zilver. Terecht of ten onrechte? Me dunkt niet geheel ten onrechte. De redenen voor die geringe aandacht zijn niet moeilijk te vinden. Het onaanzienlijke tin werd met name in de katholieke kerk minder geschikt geacht en ook wel bij uitsluiting verboden voor de vasa sacra, het bij de eredienst gebruikte vaatwerk. De belangrijkste stukken waren van edelmetaal. De stukken van tin waren minder belangrijk en zijn qua type en vorm vaak niet te onderscheiden van profaan tin. Met name aan het protestantse kerktin is meestal niet te zien dat het om kerkelijke voorwerpen gaat. Aan de hand van de volgende afbeeldingen, voor het merendeel inventarisatiefoto's van de SKKN, wilde ik U een aantal representatieve en niet-representatieve voorbeelden tonen van katholiek en protestants kerkelijk tin.

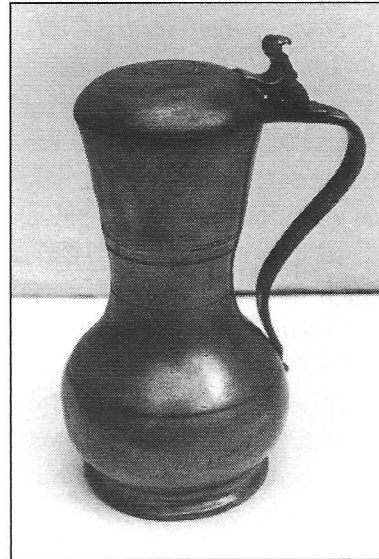
Ik wilde beginnen met het protestantse kerktin omdat daar verreweg het meeste van bewaard is gebleven en omdat het hier te lande bewaard gebleven katholieke kerktin dateert van na de Reformatie, dus niet ouder is dan het protestantse tin.

Het protestantse kerktin is naar gelang het

Tin in Nederlandse kerken

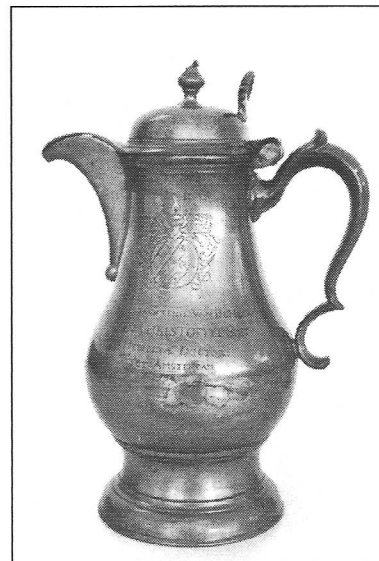
Afb. 4
Doopbekken door
fa. Druy te
Rotterdam, 1845

Afb. 5
Avondmaalskan,
Enkhuizens meester
(.)S, XVIIIB ?

gebruik onder te verdelen in drie categorieën: tin voor het avondmaal, voor de doop en voor de collecte. Een doopbekken is te herkennen aan de diepe, vaak halfronde vorm met brede rand. Deze rand dient om het bekken in te passen in de koperen of smeedijzeren ring, de doopbekkenhouder, die bevestigd is aan de kansel. In tegenstelling tot de katholieke kerken waar de doop traditioneel plaatsvindt in grote vaststaande doopvonten achterin de kerk, vindt bij de hervormden de doop in de directe nabijheid van de preekstoel plaats, in de zestiende en zeventiende eeuw uit een eenvoudig bekkentje dat past in een houder die zich meestal aan de trap van de kansel bevindt. Later, in de achttiende en in de negentiende eeuw, zien we ook minder eenvoudige bekkens met versiering, zoals het exemplaar met rocaille rand uit ca. 1774 door J. Giessen te Heusden. (afb. 3) Een exemplaar met deksel bekroond door een vaasvormige knop in Louis XVI-empire stijl is blijkens de inscriptie in 1845 vervaardigd voor de inmiddels opgeheven Lutherse kerk te Hellevoetsluis. Dit stuk is gemerkt met het viermerk van de bekende Druy. (afb. 4) Bij dit bekken hoort een kan met eenzelfde inscriptie en eveneens gemerkt door Druy. Deze doopkan, van het type met golvend deksel en iets schuinstaande bekroning, komen we in andere kerken tegen als avondmaalskan.

Het meest voorkomende type avondmaalskan is van het algemeen gangbare Nederlandse type zoals we hebben gezien op de avondmaaltafel in

Afb. 6
Avondmaalskan,
1738, Amsterdams ?

Heenvliet. Ik wilde U daarnaast een paar bijzondere kannen laten zien.

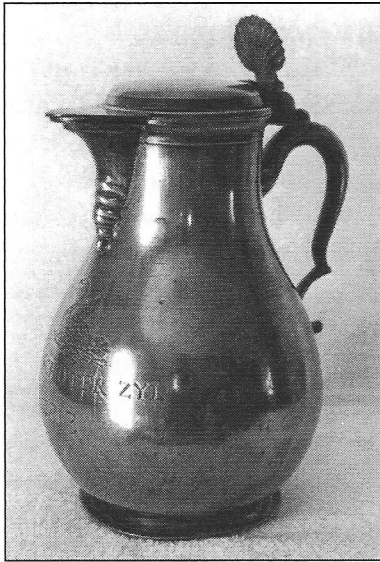
Dit type kan zonder snob lijkt mij zeventiende- of eventueel achttiende-eeuws. (afb. 5) Ik ben geen kenner genoeg om te zeggen of je dit een Rembrandtkan zou kunnen noemen. De kan is gemerkt met een zeldzaam Enkhuizense keur: het stadswapen de drie haringen geflankeerd door de initialen (.)S van de tinnegieter.

Graveerwerk op kannen is uiterst zeldzaam. Een enkele keer komen we een wapen tegen zoals hier, met de naam van de schenker en het jaartal 1738. Dit stuk is ongemerkt maar ongetwijfeld in Amsterdam vervaardigd, omdat de schenker uit die stad kwam. (afb. 6)

Op dit ongemerkt exemplaar dat vroeger toebehoorde aan de Lutherse kerk te

Tin in Nederlandse kerken

Afb. 7
Avondskaal,
1813

Winschoterzijl, is een inscriptie met het jaartal 1813 graveerd met daarboven een zwaan, het Luthersymbool bij uitstek dat we in welhaast iedere Lutherse kerk tegenkomen. (afb. 7) De zwaan verwijst naar een uitspraak van Jan Hus die als ketter op de brandstapel terecht kwam en daarbij de woorden gesproken zou hebben: 'nu verbrandt gij een gans - Hus is tsjechisch voor gans - maar na honderd jaar komt er een zwaan.' Deze kan onderscheidt zich qua vorm overigens alleen door de torsie in de sneb.

Ook avondskaalsbepers zijn zelden versierd met graveerwerk. Deze twee zijn eigendom van de Hervormde kerk te Akersloot. (afb. 8) Het exemplaar links vertoont de afbeelding van een vorst en vorstin, William & Mary, en zal van rond

Afb. 8

Links: avondskaalsbeker met William & Mary, ca. 1700
Rechts: avondskaalsbeker met bijbelscènes, 1711

1700 dateren. Bekers met William & Mary komen overigens vaker voor, ook in hervormde kerken. Hun aanwezigheid is niet zo vreemd in een tijd dat kerk en staat nauw met elkaar verweven waren.

De beker rechts vertoont drie lagen met bijbelse voorstellingen. De bovenste laag met scènes van voor en na de geboorte van Christus, midden twee scènes van het begin van de passie: de verloochening van Petrus en het verraad van Judas. Op de foto is te zien hoe het met Judas afloopt: 'Judas verhang syn selver' staat er te lezen, aan een boom. Onderaan de kruisdood van Christus en de vrouwen bij het lege graf. Onderop de beker staan de namen van de schenkers en het jaartal 1711. Het roosmerk met de initialen BA is evenals het roosmerk met IH op de William & Mary-beker vooralsnog niet te identificeren.

De borden en schalen die bij het avondmaal worden gebruikt om het brood op leggen en die nog in groten getale in de kerken aanwezig zijn al dan niet gedegradeerd tot collecteschaal, zijn niet te onderscheiden van de borden die in de burgerwoning in gebruik waren.

Incidenteel werd er in plaats van borden een kistje gebruikt, zoals dit exemplaar in een hervormde kerk in Zuid-Limburg. (afb. 9) Het is aangeschaft in 1783 en de aanschaf wordt vermeld in het kerkarchief. Ik citeer uit de notulen van de Heerlense kerkeraad:

'En terwijl gene Schootelen bij de Gemeente waren, waarop het Brood bij uitdeeling van 's Heeren H. Avondmaal gelegd word, heeft de

Afb. 9

broodkistje door P.B.T. Jacob te Maastricht, 1783

Tin in Nederlandse kerken

Vergaderinge goedgevonden den praeses te autoriseeren, om hiertoe te mogen bestellen een tinne Kistje, so als bij veele Gemeenten in 't nabuurig Guliker land gebruikt word'.

Broodkistjes of brooddoosjes treft men vooral aan in Lutherse kerken en de aanwezigheid van dit exemplaar in een Limburgse hervormde kerk zal dan ook Lutherse invloed uit het naburige Duitsland zijn. Het is overigens gemerkt door de Maastrichtse tinnegieter P.B.T. Jacob. Een bijzonderheid is dat de pootjes en het engelenkopje op het deksel van messing zijn.

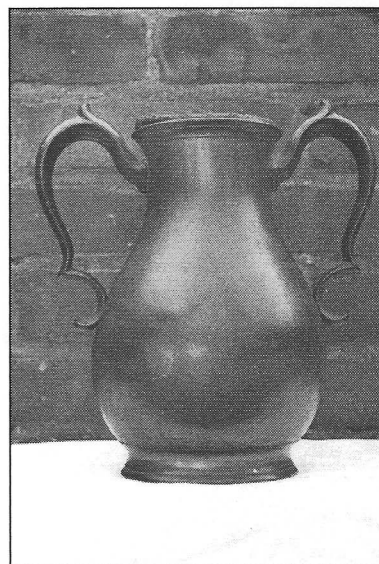
Afb. 10 Collectevaas door Gerard Bolderman te Den Haag, XVIII d

Het tinwerk voor de collecte laat een grotere variëteit zien dan het avondmaalstin. Afgezien van de doorsnee schalen komt de vaasvorm het meeste voor. Een bekend type collectevaas is dat met brede, open monding, waar het geld makkelijk ingeworpen maar moeilijk uit te halen valt.

Dit exemplaar bevindt zich in een Haagse kerk en is voorzien van een engelenmerk met de letters-

GB, ongetwijfeld van de Haagse tinnegieter Gerard Bolderman die in het laatste kwart van de achttiende eeuw werkte. (afb. 10)

Zeldzamer is het type vaas met twee oren, je zou het een amfoor kunnen noemen naar analogie van de klassieke Griekse tweeorige vazen. In wezen is het een dekselloze avondmaalskan met in plaats van een sneb een tweede oor. Dit exemplaar uit de Grote Kerk van Breda is er een uit een set van twee en gemerkt door de Rotterdamse gieter Hendrick Kock (1732-1787). (afb. 11)

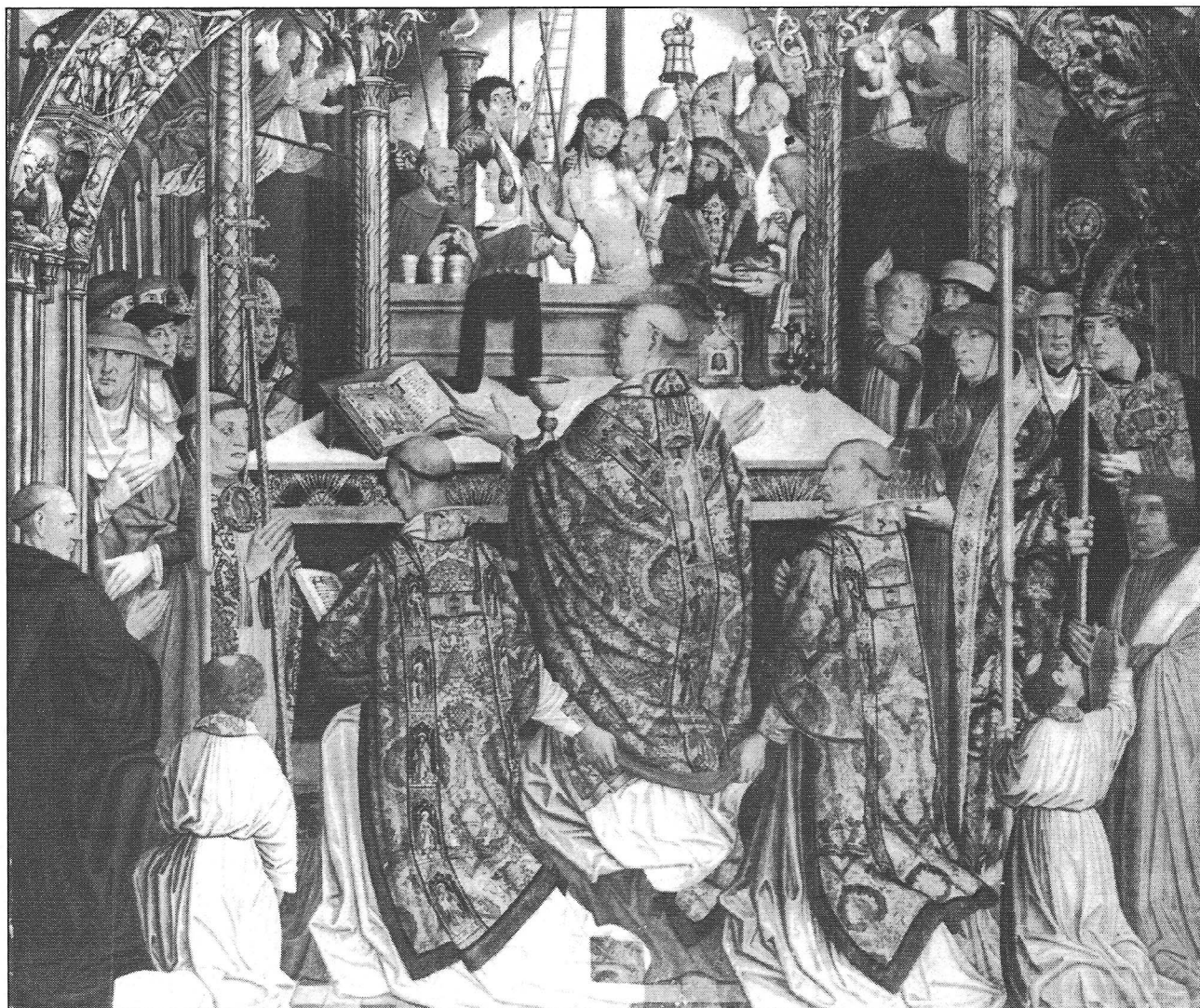

*Afb. 11
Collectevaas door
Hendrick Kock te
Rotterdam, XVIII B*

Onder het tin dat in protestantse kerken bewaard is gebleven bevinden zich incidenteel ook voorwerpen die niet voor de eredienst bestemd waren. Zo is de Lutherse kerk te Zwolle nog in het bezit van verschillende brandewijnkommen, die bij vergaderingen van de kerkeraad werden gebruikt. Ieder exemplaar is voorzien van een naam, ieder kerkeraadslid had zijn eigen kom.

Zoals gezegd is er in Nederlandse kerken geen tin van voor de Reformatie bewaard gebleven. Dat het er in groten getale is geweest staat buiten kijf en blijkt onder meer uit archieven, met name middeleeuwse kerkinventarissen die incidenteel bewaard zijn gebleven, en visitatieverslagen: dit zijn rapporten door inspecteurs die namens de bisschop de parochies bezochten, waarbij ook het vaatwerk geïnspecteerd werd. Ook op vijftiende en zestiende-eeuwse schilderijen is een enkele keer te zien dat er tinnen voorwerpen in de kerk gebruikt

Tin in Nederlandse kerken

Afb. 12

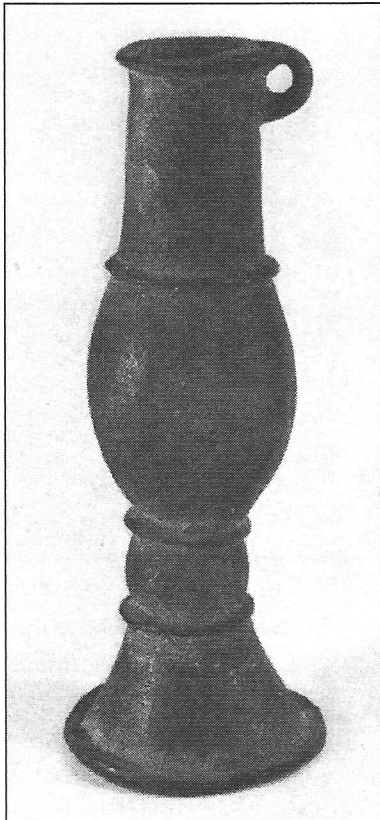
Mis van de H. Gregorius, detail schilderij eind XV

werden, dat ze op het altaar staan en door de priester tijdens de viering van de H. Mis ter hand genomen worden. Een thema dat zich bij uitstek leent om een priester aan een altaar af te beelden is het thema van de mis van de H. Gregorius. Paus Gregorius, die leefde in de zesde en het begin van de zevende eeuw en naar wie de gregoriaanse kerkmuziek is vernoemd, zou volgens de legende een visioen van Christus als Man van Smarten hebben gehad toen hij een keer de mis opdroeg. Dit thema was in de late middeleeuwen bijzonder populair en is op talloze schilderijen afgebeeld. De foto toont een detail van zo'n schilderij. Het is geschilderd door een anonieme Keuls meester uit het einde van de vijftiende eeuw met de noodnaam Meister der H. Sippe en bevindt zich in het Keulse Wallraf-Richartz-Museum. (afb. 12) We zien

Gregorius gekleed in rijk geborduurd kazuifel voor het altaar staan geassisteerd door twee priesters. Hij aanschouwt met geheven handen het visioen dat zich voor zijn ogen afspeelt: Christus als man van Smarten omgeven door Judas, rechts Pilatus die zijn handen in onschuld wast, links Petrus die zijn onschuld verklaart tegenover de dienstmaagd, en allerlei andere figuranten en attributen van het Passieverhaal. Op het altaar zien we links het missaal waaruit de priester de vaste gebeden van de mis leest, in het midden een vergulde kelk, rechts voor de priester een zogenaamd paxtafeltje met het gelaat van Christus dat tijdens de mis rondging om de vredeskus door te geven.

Wat U als tinliefhebber wellicht als eerste zal zijn opgevallen, zijn de twee ampullen rechts op het altaar die te oordelen naar hun zwartgrijze kleur van tin moeten zijn. Beide ampullen, de ene voor wijn, de andere voor water, zijn rond de smalle

Tin in Nederlandse kerken

Afb. 13 Ampul uit Domburg, ca. 1000

hals versierd met een goudkleurige sierband. Ze lijken door de smalle vorm onpraktisch in het gebruik en men is in eerste instantie geneigd zich af te vragen of dergelijke ampullen niet uit de fantasie van de schilder ontsproten zijn. Ze vertonen echter hetzelfde hoge smalle formaat als de ampul uit Domburg in het Haags Gemeentemuseum - het heet het oudste stuk tin dat in Nederland gevonden is en dateert mogelijk van rond het jaar 1000. (afb. 13) Het hoge smalle formaat is ook kenmerkend voor stadskannen uit die tijd die wel in diverse steden bewaard zijn gebleven.

De situatie op dit schilderij is typerend voor het katholieke kerktin van vóór en na de middeleeuwen: de kelk waarin de wijn wordt geconsacreerd d.w.z. veranderd in het bloed van Christus, is van kostbaar verguld edelmetaal; de ampullen voor de nog ongeconsacreerde wijn en het water mogen van minder kostbaar onedel metaal zijn, dus tin. De vele decreten die er in de loop der eeuwen van officieel kerkelijke zijde zijn uitgevaardigd zijn op dit punt niet altijd gelijklopend, maar het komt er op neer dat het vaatwerk dat in aanraking komt met de

geconsacreerde wijn en hosties - volgens de leer werkelijk het lichaam en bloed van Christus - zo mogelijk van kostbaar materiaal moet zijn en het overige vaatwerk niet. Tot de eerste groep behoren de kelk voor de geconsacreerde wijn, de ciborie voor de geconsacreerde hosties, en de monstrans waarin de geconsacreerde hostie aan de gelovigen wordt getoond. Tot de tweede groep, het vaatwerk dat minder noodzakelijk van edelmetaal dient te zijn en dus van tin mag zijn, behoren naast de ampullen het hostiedoosje waarin de nog ongeconsacreerde hosties opgeborgen worden en de oliedoosjes voor de gewijde oliën.

Er zijn echter ook kelken, cibories en monstransen van tin gemaakt, hetzij tegen de kerkelijke voorschriften in, hetzij bij uitzondering toegestaan in tijden van nood of in geval van armoede.

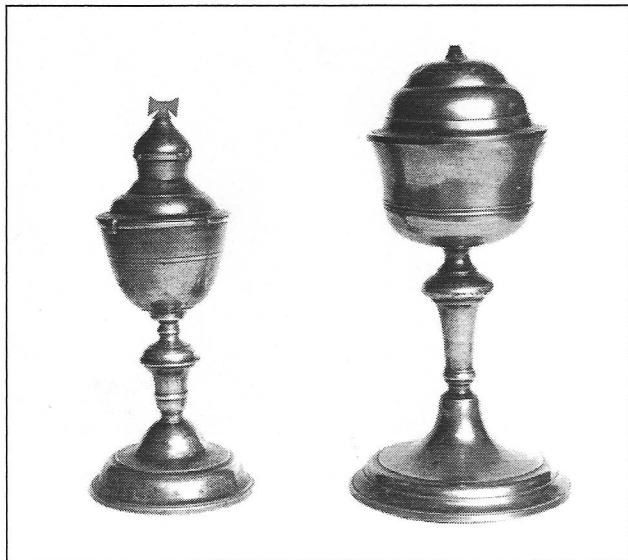
In de vroege middeleeuwen waren de voorschriften betreffend het vaatwerk nog niet zo strict als in latere tijd. Behalve de beperkte beschikbaarheid van edelmetaal zullen ook theologische factoren bepalend zijn geweest. Het leerstuk van de transsubstantiatie, d.w.z. dat brood en wijn tijdens de mis veranderen in het lichaam en bloed van Christus, is pas later in de middeleeuwen een geloofspunt geworden. Hoe het ook zij, uit de de vroegchristelijke tijd is er niets bekend over het gebruik van tin tijdens de

Afb. 14 kelk uit Saint-Josse-aux-Bois, VII-VIII?

Tin in Nederlandse kerken

Afb. 15

Links: bedieningsdoosje 1802

Rechts: ciborie, ca. 1800

eredienst. Uit de vroege middeleeuwen, uit de Merovingische en Karolingische periode, is ons een enkel stuk bekend, waaronder deze kelk, die vermoedelijk tijdens de Franse Revolutie verloren is gegaan en waarvan alleen deze achttiende-eeuwse tekening bestaat. (afb. 14) Hij bevond zich in de achttiende eeuw in een Franse abdij (Saint-Josse-aux-Bois) en kon volgens een bewaard gebleven beschrijving drie Parijse demi-setiers bevatten, een oude inhoudsmaat die omgerekend neerkomt op zo'n driekwart liter. Dit is veel vergeleken met wat er in een doorsnee miskelk kan en vormt een duidelijke aanwijzing dat deze kelk bedoeld was om rond te gaan, in tegenstelling tot de latere kelken waar alleen de celebrerende priester uit placht te drinken. De beschrijving vermeldt ook dat de cuppa bewerkt lijkt met kleine goudkleurige stralen. Het type kelk doet denken aan de Griekse kantharos. De voorstelling op de cuppa verwijst duidelijk naar het gebruik tijdens het misoffer: we zien het Lam Gods, het offerlam dat Christus' offer symboliseert, aanbeden door twee engelen. Op de voet zijn heiligen afgebeeld, midden voor de H. Benedictus, blijkens de inscriptie PATER MONACHORUM BENEDICT(US) ABB(A)S, vertaald: Abt Benedictus, vader van alle monniken. Benedictus is de stichter van de Benedictijnerorde en als zodanig bij uitstek geschikt om afgebeeld te worden op een kelk voor een klooster.

Het is duidelijk dat het ook voor de tijd van vervaardiging om een kostbaar stuk ging, zeker niet representatief voor wat er in de zevende en achtste eeuw aan kelken voorhanden was. In de levensbeschrijving van de H. Benedictus van Aniane, niet te verwarren met de bovengenoemde Benedictus die voluit Benedictus van Nursia heet, wordt deze heilige - Benedictus van Aniane dus - geprezen omdat hij de mis met een tinnen kelk placht te doen: nederig als hij was wilde hij geen kelken van kostbaar materiaal.

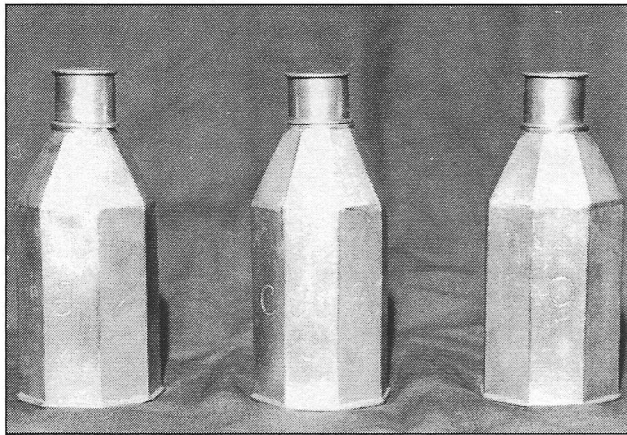
Terug naar wat er in ons land aan katholiek kerktin bewaard is gebleven: dat is heel wat minder spectaculair. De weinige kelken die zich nog ter plaatse bevinden zijn in de regel zonder versiering. Omdat ze meestal ongemerkt zijn zijn ze vaak niet nader te dateren dan achttiende of begin negentiende eeuw. Het verspreidingsgebied is geconcentreerd in het land van Maas en Waal, het noordoostelijke deel van Brabant en uiteraard Limburg. Een van de zeldzame kelken met een Nederlandse keur is van de Nijmeegse meester Johan Frederick Bouwmeester (werkzaam 1783- +/-1839).

Een ciborie dient zoals gezegd om de geconsacreerde hosties in te bewaren en is in de vorm van een kelk voorzien van een deksel. In het geval het deksel ontbreekt kan men een ciborie herkennen aan de brede cuppa. De cuppa van een ciborie is in de regel groter en breder, heeft meer inhoud dan de cuppa van een kelk - er moet meer in kunnen. Ciborielidsels worden meestal bekroond door een knop in de vorm van een kruisje dat bij het afgebeelde exemplaar is afgebroken. Een bijzonderheid van dit exemplaar is ook dat de cuppa is verzilverd is. (afb. 15, rechts)

Het voorwerp links op de afbeelding oogt als een ciborie maar dan van klein formaat. Het is evenwel een bijzonder soort ciborie, een bedieningsdoosje. Het deksel is namelijk tevens oliedoosje waarin zich olie bevindt voor de ziekenzalving. De priester nam een ziekendoosje mee wanneer hij een zieke in stervensgevaar ging bezoeken om hem de communie uit te reiken en het H. Oliesel toe te dienen. Dit exemplaar is bovenop de voet voorzien van een later aangebrachte inscriptie en onder op de voet van het jaartal 1802.

Oliebusjes of oliedoosjes zijn er meestal in

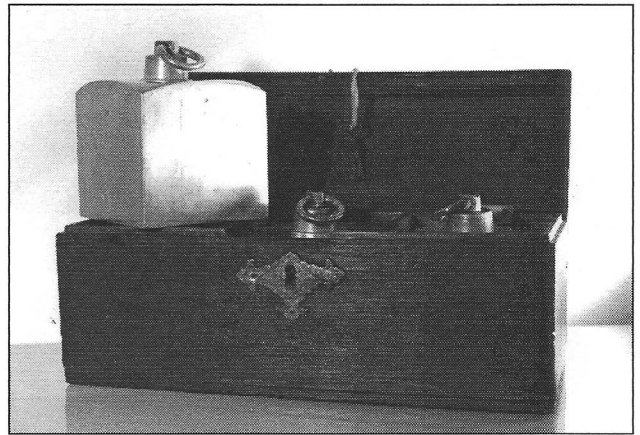
Tin in Nederlandse kerken

Afb. 16 Oliebusjes door Wouter Habraken te 's-Hertogenbosch, eind XVIII

combinatie van drie, omdat er drie soorten H. Oliën zijn, of beter gezegd: de olie is dezelfde olijfolie gemengd met balsem maar kent drie verschillende toepassingen. De olie voor de doopleerlingen ofwel catechumenenolie, de olie voor de doop ofwel chrisma en de olie voor de ziekenzalving. De inhoud van de busjes is te herkennen aan het opschrift dat stevast hetzelfde is. (afb. 16) Op het exemplaar links staan de letters O en I, afkorting van Oleum Infirmorum = olie voor de zieken. Op het middelste exemplaar staan de letters CHR, afkorting van Chrisma, en rechts O en C, de afkorting voor Oleum Catechumenorum. De afgebeelde doosjes bevinden zich in een Brabantse kerk en dragen elk het engelmerk van de Bossche tinnegieter Wouter Habraken die ca. 1800 werkzaam was.

Oliedoozjes zijn meestal rond, cilindervormig. De achzijdige en de vierzijdige komen minder vaak voor. De schroefdeksels hebben aan de binnenkant vaak een stift waarmee de olie kon worden toegediend. De doosjes worden in de regel bewaard in een kistje dat soms van tin, soms van hout met koperbeslag is. (afb. 17) Dit setje in de parochiekerk van Den Briel is op grond van de merken te dateren rond het midden van de achttiende eeuw. De merken zijn van de Haarlemse tinnegieter Huybert Bogaart. Dat het setje in Haarlem is vervaardigd is niet zo vreemd als we bedenken dat de olie eveneens uit Haarlem betrokken werd. De oliën moesten namelijk jaarlijks worden verversd met nieuwe olie die op Witte Donderdag werd gewijd in de hoofdkerk van het bisdom. Voor Den Briel en heel Holland was

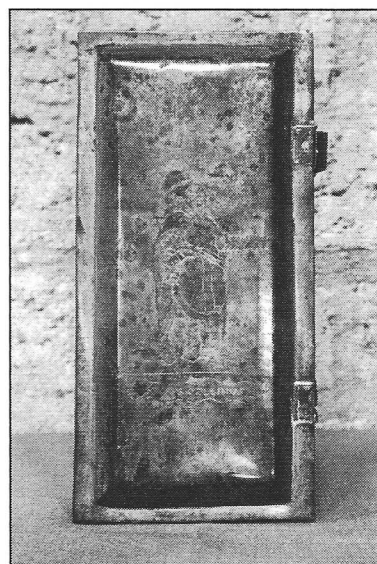

Afb. 17 Oliedoozjes door Huybert Bogaart te Haarlem, midden XVIII

dat in die tijd het bisdom Haarlem.

Een tinnen oliekistje voor de drie oliebusjes bevindt zich nog in Zwolle. (afb. 18) Dit 1665 gedateerde exemplaar is om twee redenen heel bijzonder: binnenin is een voorstelling gegraveerd van de H. Marcellinus, die bekeringswerk heeft verricht in het oosten van ons land en ook wel de apostel van Twente en Drenthe wordt genoemd. De Marcellinusvoorstelling is gegraveerd naar voorbeeld van een prent van de bekende Utrechtse schilder Abraham Bloemaert. Het kistje is bovendien historisch interessant, omdat het gebruikt is door de Zwolse priester Arnold Waeyer die rond het midden van de zeventiende eeuw het katholieke leven in Zwolle en omgeving weer heeft hersteld.

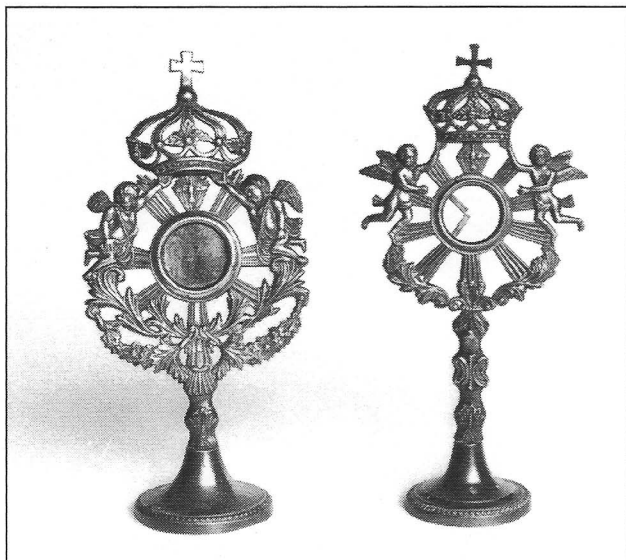
Tinnen monstransen zijn er in ons land maar weinig bewaard gebleven. Ze dienden ter uitstalling

Afb. 18 Oliekistje van Arnold Waeyer te Zwolle, 1665

Tin in Nederlandse kerken

Afb. 19 Twee monstransen/reliëkhouders, XIXA

van het H. Sacrament zoals dat heette. De geconsacreerde hostie werd in de lunula gedaan, het ronde glazen raampje dat aan de achterkant geopend kon worden, en tijdens plechtigheden den volke ter aanbidding getoond. Volgens de voorschriften dienden monstransen eigenlijk van edelmetaal te zijn. Dit zal de reden zijn dat de twee afgebeelde exemplaren op een gegeven moment zijn gedegeerd tot reliëkhouders. (afb. 19) De linker bevat nog enige reliëken, de rechter inmiddels ook niet meer. Beide exemplaren bevinden zich in een Limburgse kerk en zullen van Duitse of Zuidnederlandse makelij zijn, te dateren eerste helft negentiende eeuw.

In een overzicht van het katholieke kerktin mogen uiteraard de ampullen niet ontbreken, de twee kleine kannetjes voor respectievelijk water en wijn. De water- en wijnampul zijn te onderscheiden door de letter A of V die erop is aangebracht: de A van Aqua - water, de V van Vinum - wijn.

Toen in de vorige eeuw in ons land de bisdommen opnieuw werden opgericht, de hiërarchie werd hersteld zoals dat heet, kwam er ook een nieuw parochiereglement dat onder meer inhield dat de parochies lijsten moesten bijhouden van wat ze aan voorwerpen bezaten. In sommige parochiearchieven vindt men nog wel van dergelijke inventarislijsten waarop opgesomd staat hoeveel kelken, cibories etc. de kerk bezit, met vermelding van het materiaal. Vrijwel altijd wordt

Afb. 20 Twee ampullen, 1614

er wel iets van tin vermeld: meestal zijn het ampullen, maar ook wel kelken en cibories, meer dan men zou verwachten op grond van het weinige dat bewaard is gebleven. Van het tin dat resteert in katholieke kerken vormen ampullen naast oliedoozjes de meest voorkomende categorie. Tot de oudste behoren die met het jaartal 1614 in het kerkmuseum te Asselt. (afb. 20) Namen van tinnegieters die we in verband met ampullen tegenkomen zijn onder meer Alexander Beens (1713-1806) te Eindhoven, Rouppe van der Voort en F.G. van den Boogaert (midden XIX) te 's-Hertogenbosch en het tinnegietersgeslacht Ten Winkel te Hengelo.

Katholieke kerkkandelaars zijn gemakkelijk te herkennen aan het grote formaat, de vorm en de iconografie. Ze stonden op het altaar aan weerszijden van het tabernakel opgesteld en worden daarom ook wel altaarkandelaars genoemd. Meestal zijn het sets van vier of zes. De typische vorm van de meeste zeventiende- en achttiende-eeuwse altaarkandelaars is met driezijdige voet op pootjes. Op de zijden van de voet zijn soms christelijke symbolen afgebeeld als een vlammeend hart, symbool van de goddelijke liefde, soms ook bustes van Christus, Maria en de H. Geest in de gedaante van een duif. Het afgebeelde type heeft niets van dergelijke symboliek en is op grond van de Lodewijk XIV-achtige ornamentatie te dateren in het midden van achttiende eeuw. (afb. 21) Het is niet bekend of

Tin in Nederlandse kerken

Afb. 21 Altaarkandelaars, midden XVIII

dergelijke altaarkandelaars ook in ons land zijn gemaakt. Deze zijn vermoedelijk Duits of Zuidnederlands.

Ook dit kruisbeeld is gezien het formaat - 83 cm - niet voor privé-devotie gemaakt maar om op een altaar te staan. (afb. 22) Het vertoont op de voet bustes van Christus geflankeerd door Maria en Johannes de Evangelist. De kruisarmen eindigen in een rocaille-ornament en op grond hiervan zou het stuk te dateren zijn in het midden of het derde kwart van de achttiende eeuw, de tijd waarin rococo de overheersende stijl was. De datum is echter preciezer vast te stellen op grond van de merken: het ene merk is een engelmek met de naam Louis Alberts en het jaartal 1761, het andere een schild met de naam van I.H. Bours te Venlo. Het is dus te dateren niet lang na 1761 en een zeldzaam product van specifiek katholiek tinwerk dat in Nederland is vervaardigd.

De negentiende eeuw betekent voor de katholieken een herleving van de kerkelijke kunst.

Afb. 22

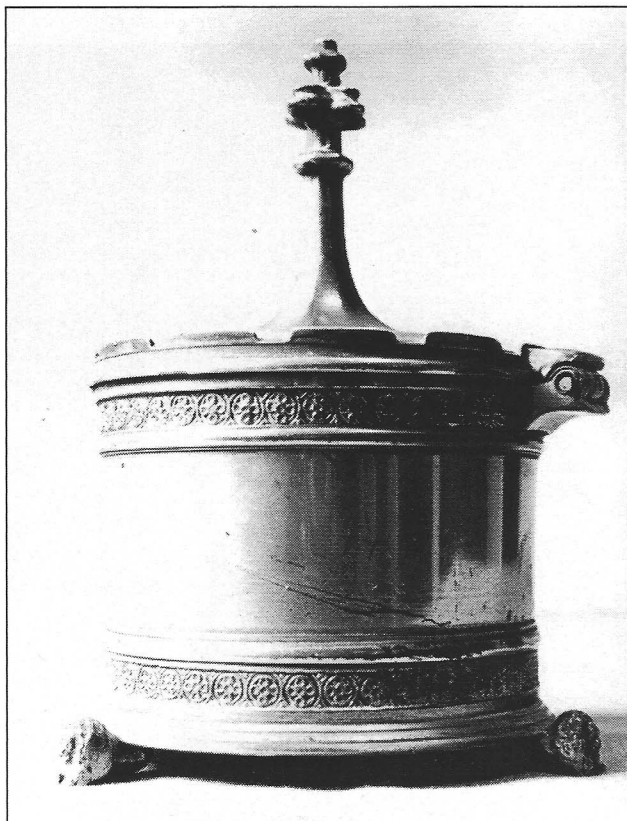
Kruisbeeld door Louis Alberts / I.H. Bours Venlo 1761

De gepropageerde stijl was de neogotiek en de meeste nieuwgebouwde kerken werden in die stijl opgetrokken. Ook in het vaatwerk zien we een teruggrijpen naar middeleeuwse voorbeelden. Zo ook bij deze doopschaal in de vorm van een gotische vierpas. (afb. 23) De toepasselijke tekst op

Afb. 23 Doopschaal, XIXd

Tin in Nederlandse kerken

Afb. 24 Hostiedoosje, XIXd

de rand luidt DE FONTIBUS SALVATORIS HAURIETIS AQUAM, vertaald: 'Uit de bronnen van de Verlosser zult gij water putten'. De datering is ongetwijfeld in het laatste kwart van de negentiende eeuw en de schaal zal uit Duitsland geïmporteerd zijn.

In de periode van de neogotiek werden ook wel middeleeuwse voorbeelden gekopieerd of bijna letterlijk nagevolgd. Een voorbeeld is dit hostiedoosje, dat dient om de nog ongeconsacreerde hosties te bewaren. (afb. 24) Het is duidelijk geïnspireerd op een middeleeuws voorbeeld, zoals het oliedoosje uit de collectie Verster (thans Museum Boijmans) dat uit de vijftiende eeuw dateert en van dezelfde afmetingen - 14 cm hoog - is. (afb. 25) Gelijk zijn ook de leeuwenpootjes, de gekanteelde rand en de kruisbloemknop op het deksel. De kopie verschilt alleen in de twee friezen die opgevuld zijn met rozetvenstermotieven; typisch negentiende-eeuws in die zin dat het net iets gladder is, dat men het mooier wil maken dan het origineel.

De twintigste eeuw heeft op het gebied van het kerkelijke tin geen noemenswaardige nieuwe

Afb. 24 Hostiedoosje, XV

vormen en toepassingen opgeleverd. Tin is in katholieke kerken geheel uit het gezichtsveld verdwenen, in protestantse kerken door de komst van zilver en pleet veelal buiten gebruik gesteld of gedegradeerd, bijvoorbeeld van avondmaalskan tot bloemenvaas.

Ik hoop met dit korte overzicht van het tinbezit van de Nederlandse kerken, dat misschien minder rijk is dan U verwacht had maar over de breedte zeker een rijke bron van informatie vormt, de interesse en daarmee de zorg en de kans op het behoud ervan te vergroten.

Fotoverantwoording

- 1 en 2: Verheul, *Tien jaar kerkepad*, 1986
8: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist
12: cat.tent. *Die Messe Gregors des Grossen*, Keulen 1982
13: Dubbe, *Tin en tinnegieters*, 1965
14: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, 1922
25: cat.tent. *Tin door de eeuwen*, Delft 1950
overige foto's: SKKN te Utrecht

Een 14e eeuwse Pelgrimsampul of flesje

J.E.Wustenhoff

Enkele jaren geleden is bij Nieuwlande het hieronder afgebeelde pelgrims- ampul/-flesje gevonden (afb.1). Het is, inclusief het dekseltje, 57 mm hoog, 38 mm breed en 13 mm dik. De hals heeft aan de bovenzijde een doorsnee van 13,5 mm.

De verticale doorsnede van het fleslichaam is tienhoekig en aan de voorzijde versierd met een zonnerad met 10 stralen met in het midden daarvan een 5-bladige bloem (roos?) en aan de achterzijde met een cirkelpatroon met in het midden een 6-puntige ster. Aan beide zijden van de cilindervormige hals op de schouders van het

fleslichaam bevindt zich een draagoog voor bevestiging van koord of ketting om het flesje om de hals te kunnen dragen. Hoewel het een dekseltje heeft dat met een éénkakig scharniertje aan de hals bevestigd is, zal het oorspronkelijk ook nog afgesloten zijn geweest met een kurkje of houten stopje. Op één van de zijden van het scharnier is een versiering aangebracht van zeven puntjes in de vorm van een ster of gestyleerde bloem. Tenslotte heeft het een vrij hoog zevenkantig voetje.

Het flesje is ongetwijfeld bedoeld geweest voor het meenemen van heilig water of heilige grond uit een, tot nu toe onbekende, pelgrimsplaats, om het

Een 14e eeuwse Pelgrimsampul of flesje

na thuiskomst op een huisaltaar of dergelijke te kunnen plaatsen. De gebruikelijke pelgrimsampullen waren kleiner en werden gedragen in de overtuiging dat het daarin aanwezige water uit de heilige bron of de aarde van de geheiligde plaats, een heilzame invloed op de drager zou hebben. Bij bovengenoemd flesje hebben de draaagogen uitsluitend gediend om het vervoer van A naar B te vergemakkelijken.

Het flesje is mooi versierd en vormgegeven met de duidelijk intentie als siervoorwerp te kunnen dienen.

In de middeleeuwen, en gezien de vondstomstandigheden is het flesje in de 14de eeuw te dateren, dienden versieringen en vormen niet alleen als decoratie, maar hadden bovenal een symbolische betekenis. Ter illustratie hiervan, is de ontboezeming van een 14de eeuwse monnik bij het naderen van een Italiaanse abdij, illustratief: *'Bij naderbij komen werd men gewaar dat uit de vierhoekige vorm, op elk van de vier hoeken, een zevenhoekige toren groeide, waarvan vijf zijden naar de buitenkant waren gericht - zodat dus vier van de acht zijden van de grote achthoek vier kleinere zevenhoeken voortbrachten, die naar buiten toe de indruk wekten van vijfhoeken. En niemand zal de bewonderenswaardige harmonie ontgaan van zoveel heilige getallen, waarvan elk een uiterst subtiele geestelijke betekenis onthult. Acht het getal van de volmaaktheid van elke vierhoek, vier het getal van de evangeliën, vijf het getal van de werelddelen, zeven het getal van de gaven van de Heilige Geest.'*¹⁾

Er vanuitgaande dat dit ook geldt voor de versieringen, de 5-bladige roos en de 6-puntige ster, en de vormen, de zon met 10 stralen en de 7-kantige voet, van dit flesje hebben we overduidelijk met christelijke symboliek te maken.

Deelnemers aan Dionysusfeesten, de god van de roes, droegen een rozenkrans omdat de opvatting heerste dat de roos de uitwerking van de wijn temperde en beschonken mensen ervan weerhield, geheimen te verklappen. Daardoor werd de roos ook tot symbool van de stilzwijgendheid, en vijfbladige rozen waren een gewild ornament van biechtstoelen. In de kerkelijke iconografie werd de roos als 'koningin van de bloemen' tot symbool van de hemelse koningin Maria en van de maagdelijkheid²⁾. Ook de ster diende wel tot symbool van Maria, 'ster der zee' (stella maris)³⁾.

De zon is het symbool van Christus. Christus zelf zal zich het Licht der wereld noemen en ook in de liturgie wordt Hij als zodanig genoemd:

*'O Morgenster, glans van het eeuwige licht en zon der gerechtigheid, kom en verlicht hen, die zitten in duisternissen en de schaduwen van de dood.'*⁴⁾

Tien is het getal van de christelijke volmaaktheid: ook het getal van Gods geboden is tien⁵⁾.

Tenslotte de zevenkantige voet. Het getal zeven samengesteld uit drie en vier, of uit God, de Drieënheid enerzijds, en de wereld, de vier elementen anderzijds, is het 'heilige getal bij uitnemendheid'.⁶⁾ Dit getal komt men op zeer veel plaatsen in de Bijbel tegen. Een zevenkantige voet is dan ook bij uitstek geschikt om een fleslichaam met heilig water of heilige grond te dragen!

Gezien het bovenstaande, zal het u niet verbazen dat ik het niet eens ben met het artikel 'Geurflesjes' van Ger Groenendijk in de voorgaande Tinkoerier waarin hij een (fragment van) een dergelijk flesje bespreekt. Hij stelt daarin dat het mogelijk van Romeinse herkomst is daar de voorstelling bepaald niet Christelijk is⁷⁾. Hier ben ik het dus zeker niet mee eens. Ik ben echter direct bereid mijn mening te geven voor een betere. Het wachten is nu op een volgend artikel over dit onderwerp.

¹⁾ Eco, Umberto, De naam van de roos. Amsterdam 1992. p.29-30.

²⁾ Biederman, Hans, Prisma van de symbolen. Historisch-culturele symbolen van A tot Z verklaard, p.314. Utrecht 1991.

³⁾ Idem, p.348.

⁴⁾ Timmers, Prof. Dr. J.J.M. Timmers, Christelijke symboliek en iconografie, p.39. Houten 1987.

⁵⁾ Idem, p.220.

⁶⁾ Idem, p.219.

⁷⁾ 'De Tinkoerier', jrg.6, nr.1, juni 1998. p.13-14.

Voor-metrische tinnen maten in Groningen, Friesland en Drenthe

M.A.Holtman

Eerst even de maten op een rij wat betreft inhoud. Alle Friese vochtmaten, voor wijn, bier of melk, zijn afgeleid van de mengel van 0,98 l., de Groninger wijnquarte was 1,05 l. en de Groninger bierkroes 1,34 l. de Drents/Stelling- werver kan tenslotte was 1,72 l. zowel voor bier als wijn.

De wijnmaten in Friesland waren vanaf 1504 afgeleid van de mengel, evenals de bier- en melkmaten. Dat was daarvoor niet het geval, maar bij de Saksische verordening van 1504 werden de vochtmaten verkleind en verdween vermoedelijk ook het onderscheid in bier- en wijnmaten.

Zoals uit de inboedel van een priester uit 1520 blijkt, had men toen reeds tinnen (maat)kannen 'fiir vat van ër (aardewerk vaten),....ses gude kan, fiif potken, enen van dren kannen, enen van en cros (kroes), enen van en quarte, enen ketel van twe ammen (en bij de luxe artikelen).....ene tinna kan en tinna cros.....Int iar ons heren MCCCC en XX up zunte Mertens dach des helyghen byscop (11 november)'.

Een moeilijkheid is, dat de Groninger bier- en wijnmaten in veel gevallen dezelfde vorm hebben, er is slechts één geijkt kannetje bekend met een buikige vorm. Byzonder is ook, dat drie Groninger oorden of kwart kroezen evenveel inhoud hebben als een Groninger (en Amsterdamse) quarte. Toch bestaat er een tinnen Groninger quarte met een verdeling in vieren, als teken voor hele-, drievierde-, halve- en vierde quarte.

De oudste Drentse maten, uit de 15e en 16e eeuw, zijn in Groningen gegoten. Er zijn mij uit die periode ook geen Drentse tinnegieters bekend.

De meeste leden van de vereniging kennen uiteraard het artikel 'Het oude tinnegietersbedrijf in Friesland' van Dr. A. Wassenbergh in De Vrije Fries (1943). Een beter gedocumenteerd artikel over Fries tin is niet gauw te vinden.

In Appingedam waren de tinnegieters ingedeeld bij de smeden volgens gildebrieff van 1518 en in de stad Groningen bij het zadelmakersgilde volgens de gildebrieff van 1416.

Vóór 1620 sprak men in Groningen en Friesland gewoonlijk over 'kannegieters' i.p.v. 'tinnegieters'.

Op 8 mei 1507 gaan twee raadslieden van Bolsward rond voor contróle op het gebruik van

juiste maat en gewicht, de kannegieter 'Jakop' wordt beboet omdat hij geen teken op zijn maten en gewichten heeft staan.

Uit de tijd vóór 1580 zijn weinig tinnen maten met een ijkmerk bekend, de pegel was vaak het ijkmerk. Op het platteland waren geen kannegieters, alleen in de steden en dan nog slechts enkele. In de personele impositie van 1578 worden er bijv. in Bolsward 3 genoemd, in Dokkum 1 en in Harlingen eveneens 1.

Veel gegevens over de voorschriften op maten zijn te vinden in het stadboek van Sneek.

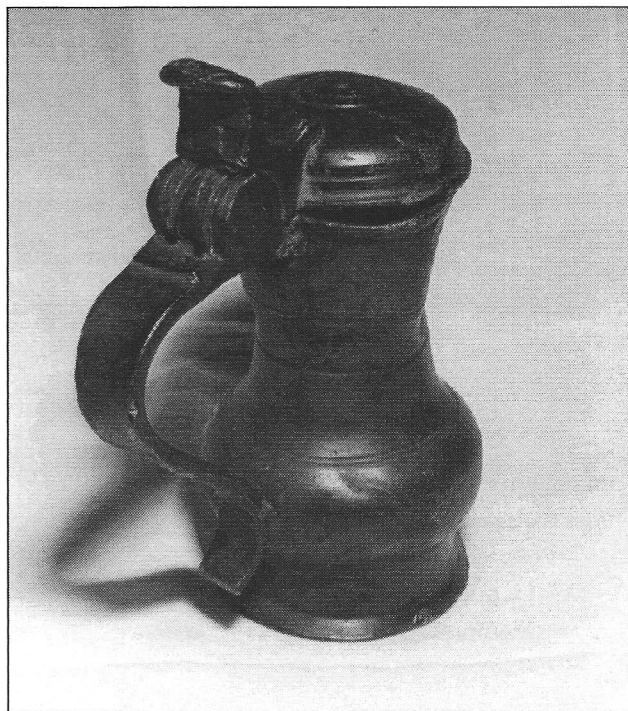
Afb. 1 Maatkannetje, type Rembrandtkan, ca. 1800, h. 10 cm. Op het handvat gemerkt met een roos. In de rand ijkmerken in de vorm van een staande leeuw naar links (Leeuwarden) en de datering 1807. Inhoud 125 cc = 1/8 mengel = halfvandelkje.

'Van bynnen huys to tappen wijn, oft bier. Alle die tappers die wijn oft bier oft wat drank hedt zij, vercopen bynnen huysse of buten huysse, zullen vol mengen geeuen, ende tappen in tynnen kanne, die gepegelt zijn, ende onser Stadt merck hebben, by een peen van.....' 'Ende wie dat comt mit kannen, die onser Stadt merck hebben, en de gepegelt zijn, daer sal men in tappen sonder meten met huer maten, bij een peen van 8 pond'.

Het stadsmerk werd behalve als kwaliteitsmerk ook gebruikt om aan de buitenzijde van de kan de pegel te markeren. Met pegelen werd bedoeld het voorzien van ingeslagen pennen in de maten om de juiste maat of onderverdeling aan te geven maar soms ook het ijken. Het pegelen was in Sneek blijkbaar goed geregeld want op 5 december 1506 beloven twee aankomende kannemakers uit die stad om hun werk te maken *'als olde salige Jan Kannemaker plach toe maken ende sie sullen in alle*

Afb. 2 Tinnen halfkan uit de Stellingwerven (Friesland). Gemerkt op het handvat: roos met GiS in de kroon. In de binnenwand 4 pegels. Berekende inhoud 224, 449, 673 en 869 ml. H. 206 mm.

Afb. 3 Tinnen stuiverskantje uit Friesland. Gemerkt in het deksel: roos met PIF in de kroon (vermoedelijk Poppe Jacobs Fechter te Sneek, midden 17e eeuw). Gepegeld. Bodenvondst stadsgracht Bolsward. Inhoud ± 60 ml. H. 93 mm. Goudpatine.

kannen daer sye maeken een pegel in sette alsoe diep als die ijserties holden die die stad daer op heeft laten maken'.

Blijkbaar werden de oudste tinnen maten gepegeld en geijkt, daar in een ordonnantie uit 1542 één der bepalingen was, dat de tinnen maten *'gepenet ende met stadtsmerk buyten tegen die penne geteykent'* moesten zijn. Een dergelijke maat ben ik echter nog nooit tegengekomen.

De Leeuwarder tinnegieters mochten de door henzelf gemaakte maten en kannen eigenhandig ijken met een persoonlijk ijkmerk en het jaartal, maar zonder stadswapen. Dit ijkmerk moest worden ingeschreven in het Leeuwarder z.g.n. 'policieboek'. Dit boek is helaas niet meer aanwezig. De pegels moesten worden gezet met behulp van een pegelstok, die ze op eigen kosten moesten laten maken naar een op het stadhuis bewaard model. De achtergrond hiervan was, dat de tinnegieters daarna slechts de halve prijs hoefden te betalen voor het ijken door de stadsijker. Het stadsijkmerk was het stadswapen, een leeuwte. Daarom hebben maten uit

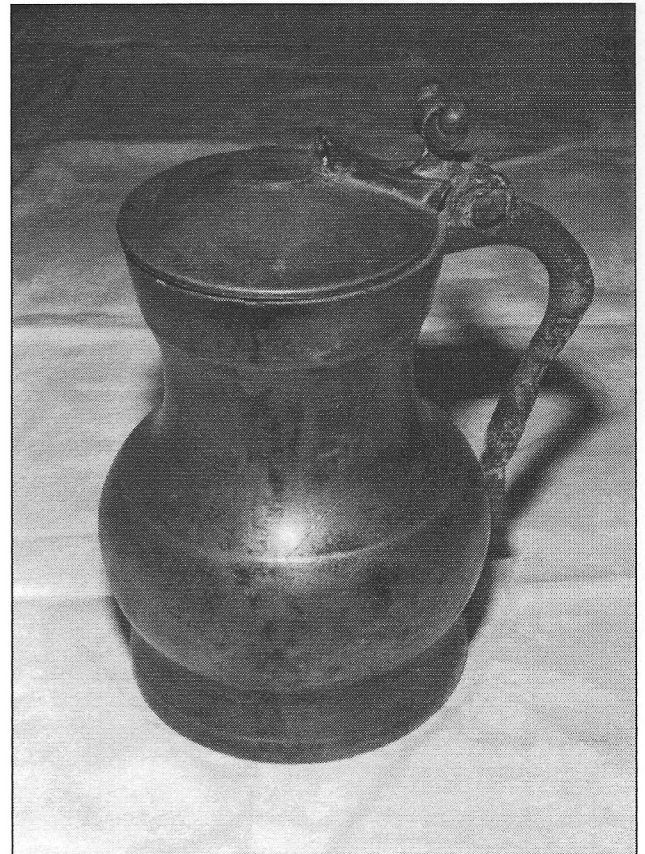
Afb. 4 Acht tinnen kroesmaten uit Groningen. Op het deksel gemerkt met het kruis van het Pelstergasthuis. Inhoud $\pm 1,4$ l. Pelstergasthuis, Groningen.

Leeuwarden vaak drie ijkmerken, in afwijking van de andere Friese steden.

De bier-, melk- en traanmaten werden gewoonlijk niet gepegeld, omdat het overlopende maten waren. De wijnmaten werden altijd gepegeld.

In Friesland waren aparte vormen voor wijn-, bier- en melkhalvmengels. Het uit te meten vocht werd niet alleen in tinnen maten uitgemeten, maar ook wel in stenen maten met tinnen lid (deksel). De tinnegieters verwerkten naast fijn tin en keurtin ook grauw tin en lood, inhoudsmaten mochten niet van grauw tin gemaakt worden.

De Groningse tinnen maten zijn qua model niet te onderscheiden als wijn- of biermaat, alleen door de inhoud. Zowel gebuikte- als cilindrische maten kwamen als wijn- of biermaat voor. Soms maakte een Groninger tinnegieter een topje naar Duits model op zijn maten. Uit oude inventarissen blijkt, dat tot het begin van de 17e eeuw door de tinnegieters veel maat- en drinkkannen, teljoren, Spaanse teljoren, dobbelieren, saucieren, schotels en zoutvaten werden gemaakt. Na 1700 wordt het assortiment nog groter. De hoeveelheid hulpstoffen benodigd bij het maken van tinnen voorwerpen, werd gewoonlijk aangegeven per werp, de hoeveelheid die men met twee handen kan vasthouden.

Afb. 5 Tinnen kroes uit Groningen. Gemerkt met 'aert' of 'gert'. 1e helft 16e eeuw. Duimrust met twee eikels. Gepegeld. Inhoud $\pm 1,4$ l. Groninger Museum.

Uit Sneek zijn uit de periode 1620-1630 veel maten bekend welke zijn gemaakt en/of geijkt door de tinnegieter Jacob Jans. In 1758 was Aloff Fechter, tinnegieter en burgemeester, ijker in Sneek.

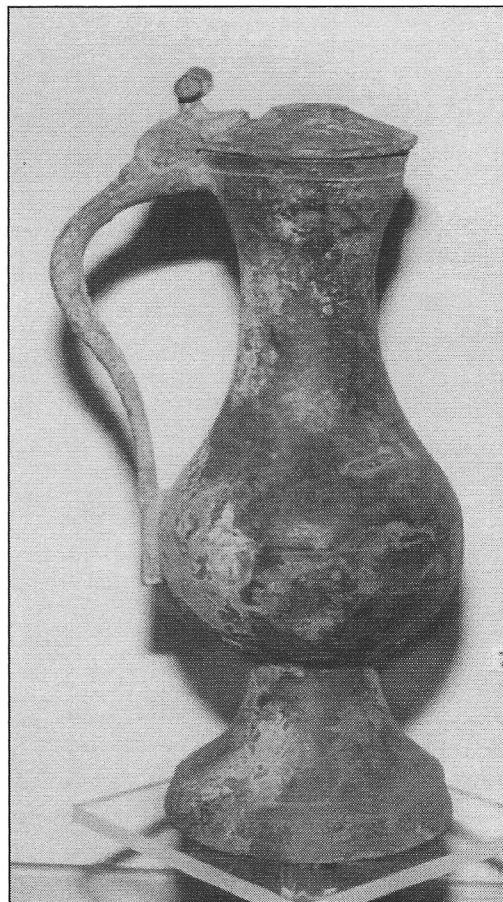
De Friese instructie van 1602 eist voor keurtin een loodpercentage van niet meer dan 20. In 1676 moet fijn tin worden gemerkt met een roos en keurtin met het wapen van de stad waar het is gemaakt. In 1722 komt er een nieuwe resolutie dat het Engelstin, fijn- of roostin en het keurtin noemt. Engels tin wordt gemerkt met een engel, roos- of fijntin met een roos en keurtin met het wapen van de stad waar het gemaakt is.

In de 16e en 17e eeuw was het meesterstuk voor een tinnegieter in Sneek 'een halvekans vorm met een buyck mengen', in Groningen 'een wijn kannevorm met pijp' en in Appingedam 'een vorm en de daaruit gemaakte kan'.

(Bovenstaand artikel is een samenvatting van de door de heer Holtman gehouden lezing tijdens de bijeenkomst van de NTV op 4 april 1998 in het Fries Museum).

Opmerking van de redactie:

Dit artikel moet gezien worden in het licht van een expert op het gebied van maten en gewichten.

Afb. 6 Tinnen maat op holle voet, gemerkt op het deksel, Groningen. Duimrust met twee eikels. Pegel tegen het scharnier aan. H. 219 mm. (Tent. Aquareon, Delfzijl 1993).

Literatuur over tin

H.B. van Wijk

Tijdens de Amsterdamse antiekbeurs PAN 1998 werd het nieuwe boek van standhouder J.F.H.H. Beekhuizen 'De schoonheid van het oude Tin' gepresenteerd.

In 1969 vestigde Jan Beekhuizen, onze voorzitter, zich in de Nieuwe Spiegelstraat in Amsterdam om in de voetsporen van zijn inmiddels overleden vader te treden als antiekhandelaar en inmiddels makelaar en beëdigd taxateur 'antiek tin'.

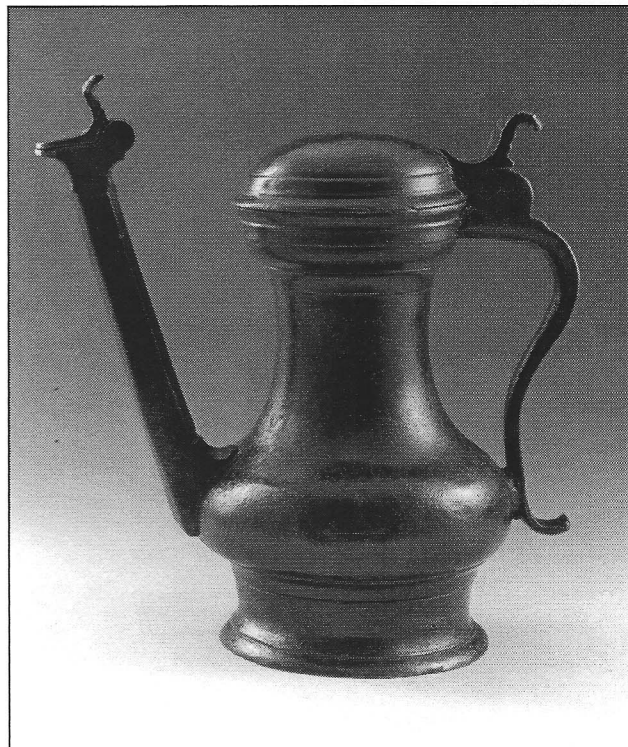
Het nu verschenen boek bracht hij uit ter gelegenheid van het 30-jarige jubileum van zijn zaak. Op 10 september 1979, aldus de titelpagina, gaf hij ter viering van het 10-jarig jubileum van 'Het Kabinet' ook een tinkatalogus uit: 'Tin uit Europese landen van de 15e tot en met het midden van de 19e eeuw'.

Toen had hij ook een tentoonstelling van de in de catalogus afgebeelde objecten, die -evenals nu-voorwerpen omvatte die door zijn bemiddeling bij hun eigenaren terecht waren gekomen, maar daarnaast ook uit een privé-verzameling. De reden dat dit keer geen tentoonstelling is georganiseerd zal wel zijn, dat onze voorzitter de NTV niet voor de voeten wil lopen bij het organiseren van onze tentoonstelling.

Verzamelaars hebben zo hun eigen bijzondere belangstelling en dat is bij tinverzamelaars niet anders. Misschien is het te sterk gezegd dat zij soms met afschuw naar het specialisme van een andere tinliefhebber kijken maar dan toch in ieder geval wel met desinteresse. Een handelaar moet alle smaken kunnen bedienen en mag zich -om den brode- niet tot zijn eigen voorkeuren beperken.

Nu is Jan weliswaar zelf geen verzamelaar, zoals de heer B. Dubbe in het voorwoord van het nieuwe boek vermeldt, maar dat houdt niet in -durf ik wel te stellen- dat hij niet zijn eigen favorieten heeft.

Het nieuwe boek telt 206 bladzijden en 277 afbeeldingen in zwart wit. Bovendien zijn 22 objecten in kleur afgedrukt. De grootte van de afbeeldingen is goed en de kwaliteit van het fotowerk is voortreffelijk. Het boek begint met een beknopte algemene bespreking, waarin ook een aantal basisbegrippen over dit onderwerp worden toegelicht. Dan volgt een hoofdstuk

Eén van de afbeeldingen die in het boek zowel in kleur als in zwart-wit afgebeeld is.

bodenvondsten en vervolgens per land 'overlevingstin' (dit is tin wat niet via de bodem weer tot ons is gekomen). Voor de besproken voorwerpen wordt de grens oostelijk gevormd door Noorwegen, Duitsland, Oostenrijk en Italië. Er bestaat natuurlijk ook tin uit oostelijker landen en uit Amerika (de V.S., Brazilië), maar dat is of niet verhandeld door de auteur, of geen plaats waardig bevonden.

Dit boek zal een klassieker worden door zijn brede, deskundige behandeling van het onderwerp en de uitgebreide gegevens achterin: literatuur- en merkverwijzingen, een literatuurlijst en voorts registers op personen, zaken en steden. De literatuurlijst vermeldt niet dat reeds enige jaren een collectorsitem van J. Beekhuizen is uitgekomen in de vorm van een verkoopcatalogus: 'Tin kan ook betaalbaar zijn'. Bewaren !

Onder degenen die waren uitgenodigd bij de presentatie van het boek waren veel bruikleen-gevers. Zij ontvingen een gebonden exemplaar, dat niet in de handel wordt uitgebracht en zij zullen daar stellig zuinig op zijn. Degenen die de Engelse versie verkiezen zullen nog tot komend voorjaar moeten wachten.

De auteur

Jan Beekhuizen (Helmond 1945) is dé tinspecialist van Nederland.

Jan Beekhuizen is oud-voorzitter van de Oude Kunst- en Antiekbeurs in

Delft en hij is viermaal voorzitter geweest van de antiekbeurs 'Oude Kunst in de Nieuwe Kerk' te Amsterdam. Sinds maart 1993 is hij voorzitter van de Nederlandse TinVereniging, die hij heeft opgericht met enkele prominente tinverzamelaars.

Hij is lid van:

- de Vlaamse Tinvereniging
- de British Pewter Society
- PCCA (Pewter Collectors Club of America)

Antiekbeurzen; waaronder

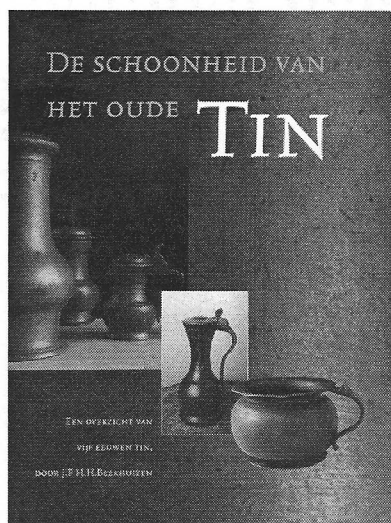
- Pan Amsterdam
- Tefaf Maastricht

Hij heeft tincursussen gegeven voor het Kunsthistorisch Centrum in Amsterdam, The Antique Academy en de Vereeniging van Handelaren in Oude Kunst in Nederland. Sinds 1995 maakt hij deel uit van het expertpanel van het Avro-programma 'Tussen Kunst en Kitsch'.

'De schoonheid van het oude tin' van Nederlands grootste tinkenner J.F.H.H. Beekhuizen, is een uitgave van:

*Pilkington & Larousse Publishers
Postbus 2012
5202 CA 's-Hertogenbosch*

Pilkington & Larousse
Publishers

Het boek

De eerste uitgave van Jan Beekhuizen 'Tin uit Europese landen, van de 15e tot en met het midden van de 19e eeuw', bestond uit foto's van objecten die gedurende de eerste tien jaar in Amsterdam door zijn handen zijn gegaan.

In dit boek 'De schoonheid van het oude tin' zijn de meest unieke stukken te zien die hun weg naar musea, verzamelaars en tinliefhebbers hebben gevonden. Pakkend en informatief wordt door de auteur ingegaan op saillante bijzonderheden. Het boek geeft een overzicht van de cultuur van vele Europese landen op het gebied van tin. Opmerkelijk is dat de Nederlandse verzamelaar zich niet beperkt tot alleen Nederlands tin. Ook tin uit België, Frankrijk, Zwitserland e.a. zal aan bod komen. Per hoofdstuk wordt een individueel land behandeld dat in chronologie van de tijd is opgezet, eindigend met een stuk tin uit de 19e eeuw. Hiermee wordt duidelijk dat er een evolutie in vormgeving heeft plaatsgevonden.

Menig object wordt separaat en uitvoerig belicht.

ISBN 90 7038 412 4

Prijs f 95,-

Boekbespreking: 'Heilig en Profaan II'

Laatmiddeleeuwse religieuze en profane insignes

Linksonder:
Fragment van de H.
Adrianus, Geraardsbergen,
vindplaats Nieuwlande
('Heilig en Profaan', 1993;
cat.nr.: 6)

Linksboven:
Fragment van de H.
Adrianus, Geraardsbergen,
vindplaats Nieuwlande
('Heilig en Profaan', 1993;
cat.nr.: 7)

Rechts:
Compleet exemplaar van de
H. Adrianus, vindplaats Veere
('Heilig en Profaan II', 2000;
voorlopig cat.nr.: 1037)

Onder de titel 'Heilig en Profaan II' worden een tentoonstelling en een boek voorbereid over laatmiddeleeuwse religieuze en profane insignes. Dit project is in oktober 1995 van start gegaan. Aanleiding zijn spectaculaire ontdekkingen en de daarmee samenhangende cultuur van de late middeleeuwen: kleine, in lood-tin legering gegoten religieuze en profane draagtekens die dankzij de opkomst van de metaaldetector de laatste jaren regelmatig tevoorschijn komen. Deze draagtekens, die in grote aantallen vervaardigd en gedragen zijn, geven een nieuw inzicht in de laatmiddeleeuwse beeldcultuur en mentaliteit.

Eind 1993 verscheen de publicatie 'Heilig en Profaan' waarin 1036 van deze insignes uit de verzameling H.J.E. van Beuningen zijn afgebeeld en beschreven. Gelijkzeitig werd in het Museum Boijmans Van Beuningen een selectie uit die verzameling tentoongesteld.

Bij de voorbereiding van 'Heilig en Profaan' in 1993 stond al vast dat het in dat boek gegeven overzicht onvolledig zou zijn omdat het uitgangspunt -de collectie van één particuliere verzamelaar- nu eenmaal de beperking van die collectie inhoudt. Nadat was gebleken dat -mede door de gewekte belangstelling- er grote bereidheid bestond bij wetenschappelijke instellingen, archeologische diensten, musea en particuliere verzamelaars, waaronder veel metaaldetectorzoekers, om mee te werken aan het

'Heilig en Profaan II'

samenstellen van een tweede breder opgezet deel van 'Heilig en Profaan', werd besloten aan een vervolg te gaan werken. In het jaar 2000 zal het tweede deel van 'Heilig en Profaan' verschijnen als aanvulling op het eerste deel. De beide delen zullen tezamen een complementair naslagwerk vormen. In het Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam zal dan weer een tentoonstelling worden georganiseerd, waarbij wordt uitgegaan de nieuwe ontdekkingen en van een representatieve selectie religieuze en profane insignes. Evenals in 1993 zal deze tentoonstelling worden samengesteld door Alexandra van Dongen, conservator Pre-industriële Gebruiksvoorwerpen en Dory Kicken, coördinator van het project 'Heilig en Profaan II'.

In 1995 ging een eerste oproep uit naar de vele mogelijke betrokkenen en dat resulteerde in een verheugende positieve reactie van welhaast alle aangeschreven musea, archeologische instellingen en particulieren. Uit een zeer groot aantal insignes dat is aangemeld zijn inmiddels meer dan duizend nieuwe typen religieuze en profane insignes gedocumenteerd, gefotografeerd en geselecteerd voor opname in het tweede deel van 'Heilig en Profaan'. Het betreft hier vaak tot nu toe totaal onbekende typen. Als selectiecriteria is gehanteerd dat alleen insignes in aanmerking komen die als bodemvondsten uit de Nederlanden afkomstig zijn en die gedateerd kunnen worden voor 1530. Van dit archeologisch materiaal wordt in principe alles opgenomen dat op een of andere manier een aanvulling vormt op het overzicht dat 'Heilig en Profaan I' biedt.

Waar in het eerste deel van 'Heilig en Profaan' een aantal incomplete insignes maar ook onjuiste of onvolledige interpretaties werden opgenomen, zullen deze nu worden aangevuld of gerectificeerd. Eveneens worden nu ampullen opgenomen, ook wanneer deze niet kunnen worden toegeschreven aan een bekende bedevaartplaats. Daarnaast komen ook sier- en gespbroches -in strikte zin misschien geen insignes- weer uitvoerig aan de orde. De verbluffende vormenrijkdom van deze speldjes draagt zodanig bij aan nieuwe inzichten in de laat middeleeuwse leefcultuur, dat complementeren van het eerder gegeven beeld gewenst wordt geacht. Voor wat betreft het

laatmiddeleeuwse kinderspeelgoed -dat ook regelmatig gevonden wordt- verwijzen wij naar de binnenkort te verschijnen publicatie van Annemarieke Willemsen. Hierin wordt ook aandacht besteed aan deze loodtinnen miniatuurtjes (Willemsen, A., *Kinder delijft. Middeleeuws speelgoed in de Nederlanden*, Nijmegen University Press, 1998).

Toen wij in 1995 met ons werk begonnen gingen we uit van een schatting van ongeveer 500 nieuwe insignes, ons inziens een verantwoord aantal om de uitgave van een nieuwe publicatie te rechtvaardigen. Onze verwachtingen zijn verre overtroffen met nu al meer dan 1000 nieuwe insignes die in aanmerking komen. Het betreft hier onder andere vondsten uit Amsterdam, 's-Hertogenbosch, Veere en Sluis alsmede zeer recente belangrijke insigne-vondsten die tijdens archeologisch onderzoek op het Statenplein in Dordrecht zijn gedaan. Het is verheugend dat bij dit nauwgezette archeologisch onderzoek nadrukkelijk aandacht is besteed aan het voorkomen van kleine metaalvoorwerpen, waaronder veel insignes. Een groot aantal daarvan representeert nieuwe vormen en typen. Een selectie van dit Dordtse materiaal wordt deze zomer tentoongesteld in een expositieruimte naast de plaats waar de opgravingen worden voortgezet.

De grote toevloed van zoveel nieuw materiaal stelt ons nu wel voor een dilemma. Deel II van 'Heilig en Profaan' kan onmogelijk al het nog te verwachten materiaal bevatten. Wij moeten een limiet stellen en hebben besloten om 31 december 1998 aan te houden als einddatum voor de aanmelding van insignes bestemd voor de publicatie -in het jaar 2000- van 'Heilig en Profaan II'.

Ook na 31 december 1998 zullen verdere insigne-vondsten worden gedaan. Nederland neemt nu eenmaal een uitzonderlijke plaats in wat betreft dit laatmiddeleeuwse materiaal. Het bewaard blijven en het veelvuldig tevoorschijn komen van kleine metaalvondsten bij grondwerkzaamheden is het gevolg van de gunstige conserverende werking van onze op vele plaatsen stabiele vochtige bodemgesteldheid.

‘Heilig en Profaan II’

De Stichting Middeleeuwse Religieuze en Profane Insignes, thans gevestigd Brink 5 - 3945 BE Cothen, ziet het als haar taak zich ook verder te blijven inzetten voor documentatie en wetenschappelijk onderzoek naar dit interessante materiaal. Over enkele jaren, zodra voldoende nieuw materiaal beschikbaar is, zal ongetwijfeld de publicatie van het derde deel in de serie ‘Heilig en Profaan’ worden aangekondigd. Het is onze overtuiging dat daar in binnen- en buitenland met grote belangstelling naar zal worden uitgezien.

Uw verdere steun is niet alleen nog voor deel II nodig, maar zeker ook onmisbaar voor het verdere onderzoek en wij vragen u dan ook door te gaan met het aanmelden van nieuwe vondsten, waarvoor bij voorbaat onze dank.

Met vriendelijke groet,

H.J.E. van Beuningen
A.M. Koldewij
T.A.M. Kicken

Rotterdam, september 1998